

Göran Sandell

PSYKO-
SOCIALT
FÖR
ÄNDRINGS-
ARBETE

Liber

Liber Förlag
205 10 Malmö

Detta verk är skyddat av upphovsrättslagen.
Kopiering är förbjuden utöver vad som anges
i gällande kopieringsavtal.

Sandell, Göran
Psykosocialt förändringsarbete
Upplaga 1:2
ISBN 91-38-61422-7

Redaktör Lars Wetterberg
Omslag Ingvar Bylund
Typografi Wera Månsson
Layout Jan Wendel

© 1985 Göran Sandell och Liber AB Stockholm

Svenskt Tryck Stockholm 1988 808097

DEL II TEORI:

AVVIKELSE OCH UTSLAGNING

GENERELL IDÉ

Från de övergripande perspektiven och grundläggande värderingarna i Del I kommer vi nu att ta ett steg ner i abstraktionsgrad till ett teoretiskt perspektiv på avvikelse och utslagning. För att anknyta till mitt tidigare resonemang om "teorinivåer" (i avhandlingens inledning) går vi från meta-teoretisk nivå till de nivåer som berör teorier och tillämpningsteorier (avser både Del II och Appendix).

Som grund för utveckling av en modell för psykosocialt förändringsarbete behöver man *generaliserbar kunskap*, såväl teoretisk som erfarenhetsmässig, om *avvikelse och utslagning* så som den yttrar sig för den målgrupp som man avser med det aktuella förändringsarbetet. Man måste känna till det som skall förändras och vart man vill nå innan man kan börja diskutera vägval och förändringsmetoder.

Tanken med Del II utgår från avhandlingens grundfråga: Hur kan psykosocialt förändringsarbete bedrivas så att det leder till positiva förändringar i de avvikande och utslagna människornas liv och livssituation?

Mera specifikt för den modell för psykosocialt förändringsarbete som senare skall beskrivas kan frågan formuleras: Hur kan hemma-hos-arbete med s k multiproblemfamiljer bedrivas så att det leder till positiva förändringar i dessa familjers liv och livssituation?

För det aktuella förändringsarbetet behöver man därför göra en beskrivning och analys av multiproblemfamiljens liv och livssituation — dess inre och yttre strukturer och processer på olika nivåer. Ur denna analys och mot bakgrund av sina meta-teoretiska värderingar kan man försöka få fram ett generaliserbart teoretiskt perspektiv på avvikelse och social utslagning. Härvid bör man givetvis väga in de teoretiska synsätt på dessa frågor som hävdats från olika vetenskaper och skolbildningar. Det generaliserbara teoretiska perspektivet ligger i sin tur till grund för modellens målsättning, förhållningssätt, arbetsinnehåll, organisation etc.

UPPLÄGGNING

Först skall jag kortfattat redovisa hur man inom olika teoritraditioner har sett på avvikelse och social utslagning.

Därefter skall jag göra en generell beskrivning av "den typiska svenska multiproblemfamiljen". Denna är hämtad både från det som tidigare skrivits och forskats runt dessa familjer och från min egen erfarenhet. Sedan skall jag försöka analysera denna generella bild av multiproblemfamiljen i det tidigare beskrivna nivåperspektivet (Del I: Kap 4) med hjälp av de teorier som jag valt på respektive nivå (Appendix).

Slutligen skall jag utifrån teorigenomgången och analysen av multiproblemfamiljen och i ljuset av mina meta-teoretiska värderingar (Del I) försöka komma fram till ett generaliserbart teoretiskt perspektiv på avvikelse och utslagning.

ETT VETENSKAPSTEORETISKT DILEMMA

Det tillvägagångssätt jag beskriver i introduktionen till Del II innebär ett vetenskapsteoretiskt problem.

Om man skall göra en teoretisk analys av ett fenomen, oavsett vad, som är vetenskapligt hållbar och stringent så måste man naturligtvis ha klart för sig vad man analyserar och detta bör beskrivas så adekvat och exakt som möjligt. Utifrån ett sådant krav på stringens skulle en noggrann och inträngande beskrivning av en eller ett fåtal verkliga, existerande familjer vara det lämpligaste sättet att gå tillväga.

Om man emellertid vill försöka få fram generaliserbar kunskap om avvikelser och social utslagning som grund för socialt förändringsarbete kan inte denna kunskap grundas på studier av en eller ett fåtal familjer.

Jag anser att det finns vissa typiska problem och situationer som är gemensamma för de flesta s k multiproblemfamiljer även om varje enskild familj givetvis har specifika, unika drag som enbart gäller för just denna familj.

Som underlag för en generell modell anser jag att analysen måste göras på en generell bild av hur den "vanliga", "typiska", "genomsnittliga" multiproblemfamiljen ser ut och fungerar på olika nivåer.

Det är emellertid detta tillvägagångssätt som är vetenskapsteoretiskt tveksamt. Kan man verkligen bygga en "vetenskapligt stringent" analys på en generell bild? Jag anser att man kan göra det under vissa förutsättningar:

För det *första* måste man utgå från ett så omfattande empiriskt och erfarenhetsmässigt underlag som möjligt — från litteratur, forskning, utredningar etc, från egen och andras erfarenhet, från multiproblemfamiljerna egna upplevelser etc. Man bör med andra ord sträva efter att ge en så heltäckande bild med så hög generaliserbarhet som möjligt.

För det *andra* måste man ha klart för sig att denna bild endast kan betraktas som en sammanfattande generalisering — ingen separat familj stämmer in på denna eller har samtliga uppräknade problem.

För det *tredje* kan man varken teoretiskt eller praktiskt använda denna generella bild som någon exakt beskrivning. I arbetet på fältet måste man försöka möta varje ny familj med öppna ögon.

Jag är alltså medveten om att den generella beskrivning och analys av denna generella bild som senare följer i kapitel 7 och 8 inte är så exakt som en beskrivning av ett fåtal verkliga familjer skulle bli. Trots denna vetskap väljer jag detta tillvägagångssätt eftersom jag bedömer detta som den "mest framkomliga" vägen till den kunskap som krävs för detta förändringsarbete.

6 Teorier om avvikelse, utslagning och alienation

I alla samhällen och kulturer som avlöst varandra under historiens gång har det säkerligen funnits människor som varit "avvikande" och "utslagna".

De har betraktats som avvikande därför att de betett sig konstigt, svårförståeligt, "galt", skrämmande, därför att de använt berusningsmedel på ett annorlunda eller överdrivet sätt, därför att de inte kunnat anpassa sig till de sociala och ekonomiska krav som ställts på individen i det samhälle där de levde, därför att de sysslade med brottslig verksamhet enligt den rådande kulturens normer och lagar, därför att de i sina personliga förhållanden (sexliv, barnuppfostran etc) överträtt de rådande moralreglerna, därför att de haft en annorlunda världsbild eller haft andra religiösa åsikter än vad som i deras kultur betraktas som "sanningen", etc.

Åsikterna om vad som orsakar olika avvikelser, på vilken eller vilka nivåer man skall lägga förklaringen, vad de skall betecknas som och vad man skall göra åt dem har skiftat genom tiderna och det gör de fortfarande.

Det finns många olika typer av förklaringar:

- religiösa förklaringar där avvikelserna antas bero på synd och skuld, gudarnas förbannelse, förfädernas andar, besättelse av djävulen eller onda andar, "dålig" karma från tidigare inkarnationer, olämplig kombination av yin och yang etc,
- moraliskt-etiska förklaringar — hos individen i form av vanart, dålig moral, arbetsvilja eller "självförvållad" sjukdom,
- renodlat biologiska förklaringar — i form av genetiska koder, biokemiska förlopp, neurofysiologiska skador etc (som inom medicin och klassisk psykiatri),
- förklaringar i termer av reaktioner på utifrån kommande stimuli, där avvikelserna ses som en form av felinlärning (som i behaviorism och betingningspsykologi),
- individualpsykologiska förklaringar — teorier om den enskildes intellekt och mognad, tankar, känslor och omedvetna motiv (som i psykologisk testteori och ortodox psykoanalys),
- förklaringar utifrån ett interaktionistiskt perspektiv där människans kommunikation, roller, relationer etc ses i förhållande till de omgivande strukturerna (som i system- och kommunikationsteori, symbolisk interaktionism och transaktionsanalys),

- förklaringar som ser avvikelser som utslag av olika stämpningsmekanismer i närmiljö och omgivning eller som ett resultat av inläring av ett avvikande beteende i en avvikarkultur (som inom viss anglosaxisk sociologi),
- förklaringar där avvikelser ses som resultat av konflikter mellan de mål och ideal som finns i samhället/kulturen och de begränsade medel och resurser som vissa människor har för att leva upp till dessa ideal (som inom den sk anomi-traditionen i anglosaxisk sociologi),
- förklaringar från ett makroperspektiv – politiskt-ekonomiska och sociologiska teorier där avvikelserna ses som utslag av de industrialiserade samhällets produktionsprocesser och maktstrukturer (som inom marxistiskt orienterade teorier).

Det finns också olika åsikter om vad som är målet för de åtgärder man förespråkar:

- att skydda den avvikande från sig själv,
- att skydda anhöriga från den avvikande,
- att skydda samhället från de avvikande,
- att från samhällets sida straffa och statuera exempel – ”så här går det om du inte sköter dig”,
- att bota den ”sjuke” avvikaren,
- att få den avvikande att ”rycka upp sig” moraliskt eller religiöst,
- att hjälpa den avvikande att vara mindre avvikande och anpassa honom till ett genomsnittligt ”Svensson-liv”,
- att frigöra den avvikandes egna förändringsresurser genom att medvetandegöra honom psykologiskt och politiskt,
- att åstadkomma samhällsförändring, dvs att ändra på samhället istället för på avvikarna.

Olika synsätt och målsättningar får naturligtvis till följd att man prioriterar olika åtgärder – utstötning, inlåsning, medicinering, omhändertagande i olika former, filantropiskt hjälparbete, socialt förändringsarbete, psykoterapi, socialpolitiskt reformarbete eller revolutionär politisk kamp.

Jag skall nu relativt sammanfattat försöka redovisa hur man inom olika teoritraditioner och skolbildningar har sett på avvikelser och utslagning i vid bemärkelse.

Bland de många förklaringarna kan några olika huvudinriktningar urskiljas. En del av dessa utgår ensidigt från ett visst perspektiv och en viss nivå. Eftersom jag (som tidigare redovisats i Del I) tar avstånd från denna typ av ensidiga odialektiska förklaringar kommer de i denna översikt endast att omnämnas i korthet.

6.1 Exempel på förklaringar som endast utgår från en nivå

6.1.1 Biologiska förklaringar

Inom genetik och medicinsk biologi har det funnits förklaringar som ensidigt betonat arv och biologisk *konstitution*. Lombroso påstod t ex i slutet på 1800-talet att vissa typer av brottslingar hade kroppsliga karaktäristika som skilde dem från andra människor. (Kanske de "hederliga" medborgarna verkade mer "utslätade"?) Något mer sofistikerade varianter på samma tema är Sheldons och Kretschmers försök att härleda brottslingars kroppstyp och temperament ur endokrina och neurofysiologiska förlopp. En förklaring av mentala störningar som utgår från ett neurofysiologiskt synsätt är Sjöbrings och hans efterföljare Kinbergs indelning av människor i förhållande till fyra olika konstitutionsvariabler — kapacitet (psykisk "massa" intelligens), validitet (psykisk "energi"), soliditet (psykisk "baningsfasthet" = tröghet) och stabilitet (den psykiska processens "baningsgrad" = psykisk "jämvikt"). Inom denna typ av förklaringsmodeller kan också nämnas Hurwitz klassifikation av vissa avvikelser som utslag av "psykopatier" = "varaktiga karaktärsabnormiteter".

Olika försök, såväl medicinska som psykologiska, har gjorts att förklara avvikelse som utslag av "*begåvningsdefekter*". De har emellertid samtliga fått förkastas eftersom t ex många kriminella och "psykiskt sjuka" visat sig ha minst genomsnittlig intelligens. (För introduktion och litteraturhänvisningar se "*Sociala avvikelser och social kontroll*" (red) Israel, spec s 99—102.)

6.1.2 Psykiatriska förklaringar/diagnoser

Inom psykiatris historia finns mängder av olika diagnoser och klassifikationer av psykiskt avvikande. Den ortodoxa psykiatrin utgår från ensidigt biologiska förklaringar även om diagnosen så gott som alltid (utom när det rör sig om klara hjärnskador och kromosomfel etc) utgår från patientens yttre beteenden och anamnestisk bakgrund ("Finns liknande sjukdom i släkten?").

Modernare psykiatri har i begränsad utsträckning tagit intryck av andra vetenskaper som psykologi och psykoanalys och därvid delvis modifierats. Det är dock betecknande för den underliggande grundsynen att även dagens psykiatri i stort sett bygger på samma klassifikationsgrunder som utformades av Kraepelin i slutet på 1800-talet — psykoser, neuroser, psykopatier, psykosomatiska sjukdomar, oligofrenier (intelligensdefekter) och missbruksproblem. (Se vidare Kringlen "*Psykiatri*", 1980, kap 3, Haugsgjerd "*Nytt perspektiv på psykiatrin*", 1973 s 269 ff, och Løchen "*Idealer og realiteter i et psykiatrisk sykehus*, 1965 s 211 ff.)

6.1.3 "Endimensionella" psykologiska förklaringar

Inom psykologin har inom de båda dominerande och mot varandra stridande riktningarna inlärningsteori och psykoanalys gjorts olika förklaringsförsök.

Inlärningsteoretiker som Lazarus, Wolpe, Bandura m fl ser avvikelser som olika former av felinlärning beroende på förstärkning av (i sig värderingsfria men) socialt oaccepterade beteenden, t ex det snattande barnet som i en eller annan form blir belönat och uppmuntrat och som därför fortsätter att stjäla. (Se vidare Anders Engqvist "Beteendetterapi, inlärningspsykologiska behandlingsmetoder", 1970.)

Inom *psykoanalytisk teoribildning* har det enligt min uppfattning gjorts många fina försök till förklaringar av avvikelser som tar hänsyn till det dialektiska samspelet mellan kulturen, samhället och den enskildes utveckling och identitet. Vid alltför rigid tolkning i ortodox psykoanalytisk anda finns emellertid en risk att man försöker lägga hela förklaringen ensidigt till individens psykosexuella utveckling under de första levnadsåren. (En närmare presentation av psykoanalytisk syn på psykiska störningar ges i Appendix under Teorier på intrapsykisk nivå")

För säkerhets skull bör jag kanske än en gång påpeka att jag ser det självklart att man varken kan negligera individens genetiska arv, biologiska funktion, psykologiska inlärning eller psykosexuella utveckling. Jag anser däremot att ensidig betoning av någon av dessa aspekter, som förklaring till avvikelse och utslagning, blir grova och farliga förenklingar.

6.2 Sociologiska förklaringar

Inom sociologin och sociologiskt orienterade riktningar (t ex inom psykoanalys och kriminologi) finner man teoretiska ansatser med ett vidare perspektiv i dessa frågor. Sociologiska teoretiker tar i allmänhet avstånd från definitioner av avvikelse både i statistisk bemärkelse (utifrån "normalfördelningsprinciper") och från förenklingar typ biologisk konstitution, psykopatologi, mentalsjukdom och stimulus-responsresonemang. De intar i allmänhet en "relativistisk" hållning till avvikelser vilka alltid måste relateras till sammanhang och kultur. Avvikelser kan därför inte automatiskt, i sig själva, ses som något "ont" eller "sjukt".

6.2.1 *Anglosaxisk tradition*

Inom den anglosaxiska kultursfären (till vilken även Sverige i detta sammanhang kan räknas) har den *amerikanska sociologin* (USA) haft ett mycket stort inflytande. Gemensamt för så gott som hela denna inriktning är att man vid analys av avvikelse och social utslagning utgår från

resonemang kring *normer och normsystem*, dvs lagar, förordningar och regler etc och de värderingar, ideologier, uppfattningar, kunskaper etc som (i stort) är accepterade i en viss kultur, i ett visst samhälle och i en viss klass och grupp. Avvikelse relateras till olika varianter av *brytande mot dessa normer* och till begreppet "*social kontroll*", dvs processer som motverkar social avvikelse och bidrar till konformitet och anpassning till rådande normer.

Normerna kan delas in i en mängd varianter (ram-, lag-, moral-, orienterings-, handlings-, universella, speciella osv normer).

Den sociala kontrollen kan ske på många sätt inom huvudkategorierna "formell" kontroll — i stort sett liktydigt med rättssystemet (lagar, domstolar, polisväsende etc) — och "informell" kontroll, varmed i huvudsak menas socialisationsprocesser via primärgrupper (familj, skola, närmiljö etc). Social kontroll utövas också via t ex massmedia och samhällets vårdapparat.

Orsaker och uppkomst till sociala avvikelser härleds grovt sett ur tre olika perspektiv:

- ur konflikter *mellan* olika normsystem, t ex mellan klasser, åldersgrupper, lokala samhällen inom större städer, storstad — landsbygd etc,
- ur konflikter *inom* ett erkänt normsystem, oftast liktydigt med konflikter mellan normsystemets mål och ideal (ex "lyckas", tjäna pengar, nå social status) och de socialt accepterade medel som står till buds för individen/gruppen/klassen att nå dessa mål,
- ur s k social *desorganisation* med vilket förenklat menas "rubbing av jämvikten" eller "upplösning" av sociala system genom avvikelser från de regler som konstituerar och definierar ett systems verksamhet.

Olika teoretiker tenderar att betona något av dessa perspektiv men det verkar inte vara så, att ett perspektiv automatiskt måste utesluta de övriga.

Inom den amerikanska sociologin kan man urskilja i huvudsak *tre olika teorieriktningar*.

Den *första* teoretiska inriktningen kan kallas för *anomitraditionen*. Den börjar med Emile Durkheims klassiska studie av självmordet (1897) och fortsätter med Frances Mertons utveckling av dessa tankegångar.

Durkheim utgick från idén att det i sociala system, vid låg social integration och kraftiga förändringar i systemet (oftast = samhället), uppkommer en diskrepans för vissa individer mellan å ena sidan införlivade anspråk/ideal/mål och å andra sidan tillgängliga och socialt accepterade medel/resurser/regler för att tillfredsställa dessa anspråk. Detta leder i sin tur till att det kulturella systemet utvecklas till ett tillstånd av normsvaghet, *anomi*, dvs en försvagning av de sociala normernas makt att reglera, kontrollera och disciplinera människors tankar och handlingar. Avvikelse blir resultatet av individens anpassning eller försök att lö-

sa denna konflikt mellan mål och medel.

Merton vidareutvecklade Durkheims anomiteori bl a i sitt arbete "Social Structure and Anomie" (1949). Han betonade att man vid analyser av anomi måste hålla isär de *kulturella målen* och de *institutionaliserade medlen*. Dessa variabler kan värderas olika. Individer och grupper kan acceptera eller avvisa såväl mål som medel. Merton visar *fem sätt* på vilka individen härvid kan förhålla sig:

- *Konformitet* — att acceptera både mål och medel; den (lik-)nöjde medborgaren som inte vill ändra på sakernas tillstånd.
- *Innovation* — att acceptera målen men inte de regler som styr medlen. Detta kan yttra sig i avvikelse typ kriminalitet för att nå målet pengar men också i positiva medvetna politiska strävanden för att ändra på de regler och medel man inte delar.
- *Ritualism* — att hålla fast vid medlen och reglerna men ge avkall på målen. Man tar då inga risker och har enbart låga anspråk. Avvikelsen får ofta formen av den lojale, ängslige medborgaren eller den rigide byråkraten.
- *Reträtt* — att passivt ge upp både mål och medel. Avvikelse av typen isolering, flykt in i sjukdom eller missbruk blir ofta följden.
- *Revolt* — att aktivt och aggressivt försöka ändra på såväl mål som medel i samhällssystemet. Här återfinns både den radikale revolutionären och den "ungdomlige rebellen".

Anomitraditionen brukar i litteraturen kännetecknas som en strukturell och komparativ inriktning vilket innebär att avvikelser mellan och inom olika samhällen och kulturer huvudsakligen antas bero på samhällets sociala struktur i sig. Enligt min uppfattning ger dock Mertons klassificering av olika avvikelser i betydelsen "avvikande beteende" (*deviant behavior*) ett intryck av att det trots den strukturella inriktningen är ett relativt individorienterat angreppssätt.

Den *andra* teoriinriktningen, som kan benämnas *Chicago-traditionen*, börjar med Thomas och Znanieckis klassiska arbete "The Polish Peasant" (1920). Även Chicago-traditionen analyserar avvikelse i betydelsen "deviant behavior" men lägger (till skillnad från anomitraditionens betoning på den övergripande samhällsliga strukturen) den huvudsakliga förklaringen till avvikelse i individens och gruppens *inlärning av avvikande beteende*. Genom interaktion med andra människor, där vissa individer och grupper fungerar som kulturella "modeller", kan en avvikaridentitet och avvikar-roll utvecklas som efterhand ytterligare förstärks genom tillhörighet till en avvikargrupp och -kultur.

Vissa teoretiker inom Chicago-traditionen som Shaw, Mc Kay, Sutherland, Cressey och Kobrin utgår från en socialpsykologisk referensram och betonar socialisationsprocessens betydelse. Avvikelse ses huvudsakligen som ett inlärt *kulturellt mönster-beteende* som förmedlas i en viss gruppkultur (t ex inlärning av kriminellt beteende i ett ungdomsgäng).

Andra teoretiker, som Goffman, Becker och Sheff, utgår från det teoretiska perspektiv — symbolisk interaktionism — som Mead utvecklar i "Mind, Self and Society" (1934). Meads begrepp "självet" kan ses som en internaliserad roll som bildas genom att människor kommunicerar utifrån kulturbestämda roller som finns "tillgängliga" och som man "övertar" i en viss kulturell miljö. (Mead och den symboliska interaktionismen berörs kortfattat under "Samhällssyn" Del I: Kap 3.3.2.) Avvikelse uppfattas som (spelandet av) en social (avvikar-)roll som man blivit "betecknad som" (stämpling/stigmatisering) och som man *internaliserat* — införlivat med sig själv — både i sitt sätt att tänka och handla. Avvikelsen ses som en process där man 1) uppfattas och stämplas av andra som avvikare, 2) själv uppfattar sig ha denna avvikarroll och 3) själv handlar i överensstämmelse med denna rolls förväntningar. Avvikelse hänförs primärt till själva stämplingsprocessen i sig — avvikare är den som man satt stämpeln på och betecknat som avvikare. (Se t ex Sheffs beskrivning av hur en sådan stämplingsprocess fungerar i Sundin "Individ, institution, ideologi", 1975, s 137.)

Den tredje teoretiska inriktningen inom amerikansk sociologi kan benämnas social *desorganisations*-teori. Denna inriktning skiljer sig från de två tidigare beskrivna genom att man inte behandlar avvikelse som "deviant behavior" utan i betydelsen social "desorganisation" — avvikelse från de mål och regler som konstituerar och definierar ett socialt system, en avvikelse som kan leda till att det sociala systemet löses upp eller rubbas i sin jämvikt. Den mest kände teoretikern inom denna inriktning är Cohen, men även Bales, Parsons, Baker och Chapman kan i vid mening sägas höra hit. Desorganisationsteori har inspirerats av mer generella teorier om sociala system som systemteori, interaktionsanalys, cybernetik etc.

Utgångsperspektivet är att alla sociala system har mekanismer som verkar för systemets fortlevnad och jämvikt (homeostas, min anm). I vissa situationer kommer emellertid sociala system inte längre att kunna bevara sin homeostas vilket kan leda till partiell eller total "upplösning" av systemet eller till att systemet får ta till extraordinära åtgärder (reaktiva termostatfunktioner, min anm) för att återställa jämvikten.

Enligt Cohen kan sådana "regelbrott" inträffa både genom avvikelser från målen och från de konstituerande reglerna och ske både som följd av yttre (nya situationer) och av inre faktorer (bristande motivation). *Fyra typer* av desorganisation kan härvid urskiljas:

- Avvikelser från målen — vilket ofta händer då "stela" sociala organisationer (klassiskt exempel: militära förband) möter nya svårlösta eller hotande situationer.
- Avvikelser från de konstituerande reglerna — vilket ofta blir följden då individer, grupper eller hela samhällen ställs inför katastrofer (i vid bemärkelse).
- Genom "desintegration" — då samhällets/systemets medlemmar på grund av bristande motivation inte kan samlas till gemensam insats

för att lösa gemensamma problem (ex upplösning av ett politiskt parti eller en förening).

- Som följd av *hög frekvens normavvikelser* — då man på grund av bristande motivation bryter mot de regler som konstituerar systemet. (Det är främst denna fjärde typ av desorganisation som avses med "avvikande beteende".)

Den desorganisationsorienterade teoririktningen kan inte särskiljas lika klart som de övriga båda riktningarna. Även om man huvudsakligen intresserar sig för desorganisation har flera av dessa teoretiker, t ex Cohen och Parsons, gjort försök att vidareutveckla anomitraditionen och teoretiskt sammanlänka denna med Chicago-traditionen.

Cohen har t ex i "Delinquent Boys — Culture of the Gang" (1963) med utgångspunkt i idéer om normavvikelser och normupplösning uppkomna genom konflikter mellan mål och medel (speciellt frustrationen hos lägre klasser i ett samhälle som domineras av medelklassvärderingar) betonat både interaktionsprocesser och avvikande subkulturer som betydelsefulla för uppkomsten av avvikelser.

Parsons, som egentligen inte går att placera in i någon av traditionerna, har med utgångspunkt i systemteori ("The Social System", 1951) försökt inlemma såväl anomitraditionens strukturella synsätt (med konflikter mellan mål och medel) som Chicago-traditionens syn på utveckling av avvikelse (genom interaktion och rollövertagande) med egna resonemang om olika motiv för att välja ett konformt eller avvikande beteende. — *Anm* Parsons tillämpning av systemteorin överensstämmer inte med min egen (se Del I: Kap 3.2). Parsons verkar se system som i huvudsak "slutna", avgränsade enheter — till skillnad från det perspektiv som jag omfattar — där system ses som "öppna", ingående i en dynamisk föränderlig helhet med dialektiskt samspel mellan och inom system på olika nivåer.

Bland andra teoretiker som försökt förena anomi- och Chicago-traditionerna kan nämnas Cloward och Ohlin ("Delinquency and Opportunity — A Theory of Delinquent Gangs", 1960). De har försökt att förena Mertons anomiteori med idéerna från Sutherland, Shaw, Mc Kay m fl om avvikelse som inlärt beteende via kulturförmedling. De menar att en viss kulturell struktur ger individerna olika exponeringar, valmöjligheter och "avancemangsmöjligheter" — inte bara mellan olika legitima medel utan också bland illegitima medel. Exempel: Ungdomarna i ett (kriminellt) ungdomsgäng omfattar samhällets medelklassideal beträffande pengar, egendom, status etc. De blir frustrerade när de inte kan nå dessa ideal på legitim väg och väljer därför som enda eller mest troliga väg att nå upp till dessa ideal ett visst kriminellt beteende som de exponeras inför och lär sig i gänget. Väl inne på den "kriminella banan" kan individen bli allt skickligare och våghalsigare i sin kriminalitet och kan avancera till ledargestalt och modell för mera nytillkomna gängmedlemmar.

För mera utförlig genomgång av sociologiska teorier om avvikelser: börja med "Sociala avvikelser och social kontroll" (1964), red Israel, spec kap 1, 2 och 5. Beträffande de amerikanska traditionerna se också översiktlig artikel av Cohen "Deviant Behavior" i International Encyclopedia of the Social Sciences", (1968), editor David L Sills, och Clinards kritiska diskussion "The Theoretical Implications of Anomie and Deviant Behavior" i "Anomie and Deviant Behaviour" (1965), editor Marchall B Clinard. Se också litteraturlistan under Del II "Avvikelse och utslagning".

Kort kritik

I stort delar jag anomitraditionens synsätt, t ex Mertons beskrivning av de olika sätt på vilka individen kan förhålla sig till konflikter mellan införlivade mål/ideal och medel/regler. I enlighet med Chicago-traditionen tror jag också att avvikelse har att göra med kulturell inläring, stämpningsprocesser och internalisering av avvikaeroll. Cohens resonemang om avvikelser från både mål och regler, orsakade av såväl yttre som inre faktorer, bidrar till förståelsen av de mekanismer som ligger bakom desorganisation av sociala system.

Dessutom instämmer jag i dessa sociologers generella avståndstagande från biologisk konstitution, mentalsjukdom, reaktioner på stimuli etc som förklaringar och jag delar deras "relativistiska" syn på avvikelse.

Trots att jag delar många av de synsätt som förs fram i dessa sociologiska teorier och trots (eller kanske på grund av) att jag inte är sociolog "av facket" vill jag ändå föra fram vissa kritiska synpunkter.

För det *första* saknar jag ett historiskt politiskt makroperspektiv på det industrialiserade samhällets framväxt och utveckling med analys av de övergripande strukturer och processer i samhällssystemets produktion, ekonomi, maktfördelning etc. Enligt min uppfattning är det dessa förhållanden som lett fram till de värderingar och de samhällsmotsättningar som utgör grunden för hela denna sociologiska traditions resonemang om konflikter mellan internaliserade mål/ideal och socialt accepterade medel/resurser. Det har i och för sig funnits amerikanska sociologer som gjort försök till sådana historiska makroanalyser, t ex Mills, som bl a är känd för sin kritik av Marx och för sina studier av "makteliten" och "white-collar-kriminalitet" i det amerikanska samhället, och Franck, som bl a gjort försök att ur ett marxistiskt perspektiv analysera relationen mellan kapitalism och underutveckling i Latinamerika. Ingen av dessa teoretiker har dock utövat något större inflytande på huvudströmmen i amerikansk sociologi.

För det *andra* saknar jag analyser av det dialektiska förhållandet mellan de övergripande samhällsförhållandena och individens aktivitet och upplevelse av sig själv, sin situation och sina valmöjligheter. Jag avser då inte studier inom olika avvikande subkulturer (där det finns en lång rad undersökningar) utan ett perspektiv på samhällssystemet som hel-

het — samhällets "reproduktion" av personlighetsstrukturer som så passat samhällets strukturer vilket får till följd att den enskilde uppfattar de rådande samhällsförhållandena som självklara och styrda av "sociala naturlagar". Jag avser alltså analyser av samhällets utslagningsmekanismer som resultat av samhällets "normala" sätt att bevara homeostasen i den ekonomiska och politiska maktstrukturen. Det är teoretiskt karakteristiskt för anglosaxisk sociologitradition att man genomgående använder begreppet "avvikande beteende" medan man aldrig, efter vad jag har kunnat upptäcka, talar om "social utslagning".

För det *tredje* saknar jag ett perspektiv på konflikter där dessa inte enbart finns mellan mål/ideal och medel/regler utan också kan vara uttryck för reella maktmotsättningar i samhället — avvikelser kan faktiskt tjäna vissa grupperns intressen (oavsett om detta är medvetet eller inte).

För det *fjärde* är de analyser som berör individens sociala interaktion, identitetsutveckling, rollinternalisering etc (dvs främst inom Chicagotraditionen) enligt min uppfattning överlag ytliga i de aspekter som gäller den kognitiva och psykosexuella utvecklingen. Jag menar därmed inte att teoretiska Goffmans, Beckers eller Sheffs analyser av stämplingsprocessen skulle vara felaktiga och det vore mig helt främmande att påstå att deras lärofader Mead skulle vara "ytlig" (såväl den symboliska interaktionismen som de olika stämplingsteorierna är i själva verket synsätt som jag i huvudsak delar). Vad jag menar är att man, i teorier som i huvudsak bygger på idéer om identifikationsprocesser, förenklar problematiken om man inte tar hänsyn till den kognitiva och psykosexuella utveckling alltifrån barnets födelse som utgör grunden för senare identifikationsproblematik. Detta perspektiv saknas genomgående i den anglosaxiska sociologitraditionen.

Även om familjen som sociologisk enhet har varit föremål för många olika studier saknar jag för det *femte* ett perspektiv på familjens roll i resonemangen om såväl identitet, social interaktion, roller etc som beträffande konflikter mellan ideal och medel att nå dessa ideal. Det jag avser är analyser där avvikelse relateras till de inre strukturer och processer som finns i familjesystemet — i interaktionen mellan föräldrar och i föräldrarnas förhållande till barnen som socialisationsagenter och identifieringsobjekt.

För det *sjätte* saknar jag den typ av historiskt perspektiv på familjen som Gustav Jonsson visat på i sin teori om "det sociala arvet" (1969) där familjens mönster av isolering, vanmakt och separationer "ärvs" generation efter generation.

6.2.2 *Kontinental tradition*

För att finna teorier som innefattar många av de perspektiv som jag saknar i den anglosaxiska sociologitraditionen anser jag att man måste vända sig till den sociologiskt och socialpsykologiskt orienterade kontinen-

tala tradition (Europa) som influerats av Marx och Freud och i viss mån av hegeliansk och existentialistisk filosofi.

Karl Marx använde begreppet *alienation* för att beteckna den process i det industrialiserade kapitalistiska samhället, beträffande produktion, ekonomiska maktförhållanden etc, som leder till att människan förtingligas och som på ett psykologiskt plan yttrar sig i att individen upplever främlingskap, meningslöshet och maktlöshet.

Beträffande alienationen för Marx ett resonemang som *till strukturen* är analogt med Hegels filosofi (även om Marx med sin materialistiska grundsyn tar avstånd från Hegels "idealism"). Hegel utgår (mycket förenklat) från idén att den totala verkligheten, "världsanden" (= Gud), kännetecknas av sin skapande aktivitet, sin absoluta helhet och sin strävan efter frihet och självmedvetande. För att självmedvetenhet skall kunna utvecklas krävs en möjlighet till "distans från sig själv". "Världsanden" måste därför ge upp sin helhet/totalitet och manifesteras — objektifiera och förtingliga sig själv i historien — i natur och människor. I "totalitetens perspektiv" kommer varje objektifiering att innebära distansering, avskiljning, främmandegörande — alienation. Alienation är därför enligt Hegel resultatet av den dialektiska motsättningen mellan å ena sidan helhet och totalitet och å andra sidan objektifiering, manifestation och självmedvetande. Människan kan genom sitt tänkande och förnuft (anden som manifesteras i människan) bli medveten om sig själv. Hon kan därför upphäva/överskrida den situation av "främlingskap inför sig själv" — "självalienation" — som är den givna situationen för allt som är skilt från den totala och absoluta världsanden.

Marx utgår från den grundläggande idén att människan är en *social* varelse som inte kan existera "utanför" samhället. Det råder ett dialektiskt förhållande mellan människan och samhället — mellan människan som aktivt subjekt som skapar och påverkar sina levnadsbetingelser och människan som objekt för de materiella och sociala förhållanden som hon själv har skapat. (Mitt dialektiska systemperspektiv, i "Samhällsyn" Del I: Kap 3.3, överensstämmer här helt med Marx synsätt.)

Den viktigaste mänskliga aktiviteten enligt Marx är *arbetet*. Genom arbetet skapar människan sin värld och sina levnadsförhållanden. Eftersom människan producerar objekt som kan värderas kan, som följd härav, även objektens skapare, människan, värderas. Människan blir så "ett objekt för sig själv" i sina strävanden att skapa varor, tjänster och sociala institutioner för sin egen behovstillfredsställelse.

Enligt Marx är arbetet "*idealt*" — som en del i människans "väsen" — när det är uttryck för en aktiv, skapande, medveten och självförverkligande produktionsprocess. I det kapitalistiska industrialiserade samhället fungerar emellertid inte arbetet på detta ideala sätt — genom att produktionsmedlen och egendom är privatägda, genom att teknikutvecklingen och produktionsprocessernas utformning leder till arbetsdelning och genom att människan liksom andra produkter blir en "vara" som

kan köpas och säljas. Ju högre tingen värderas desto lägre kommer följaktligen människan och det "mänskliga" att värderas. *Alienationen* är alltså en social process som innebär att det *skapande arbetet* blir något "utanför" människan själv. Hon skiljer sig från sitt arbete och därmed i vid mening från sig själv när hon säljer sitt arbete som en vara. Om människan hindras att med sina färdigheter, kunskaper och känslor ingå i utformningen av mål och medel i sitt liv, så leder detta till en situation som är icke-mänsklig och icke-frigörande. *När människan inte själv kan handla och påverka blir hon alienerad.*

Alienationsprocessen omfattar principiellt alla människor i ett samhälle, och individens klasstillhörighet och ekonomiska, politiska och sociala situation blir avgörande för hur denna upplevs. För arbetaren som säljer sin arbetskraft innebär alienationsprocessen att han upplever främlingskap inför sitt arbete och resultatet av detta. Som djupgående konsekvens av detta blir han *främmande* både för sig själv, för andra människor och för det "sant mänskliga".

Medan Marx utgår från ett strukturalistiskt makro-sociologiskt perspektiv på alienationsprocessen utgår Freud (se vidare Appendix 1: 1.3 och 1.6) huvudsakligen från en biologisk-psykologisk syn på individens utveckling och identitet.

Sigmund Freud hävdade att individen formas genom samspelet mellan den biologiskt styrda utvecklingen, individens interaktion med andra människor, främst i familjen, och kulturens/samhällets socialisationsprocess.

Varje tänkbart samhälle måste bygga på vissa överenskommelser och gemensamt arbete. Dessa "lagar" och detta arbete kommer samtidigt att begränsa den enskildes frihet. Freud ser huvudsakligen samhället och kulturen som resultat av "realitetsprincipen" — (förenklat) som en produkt skapad genom människors förträngda eller sublimerade drifter (eftersom total driftsutlevelse inte är möjlig i ett samhälle). Ju högre kulturutveckling desto fullständigare måste individernas driftshämningar bli, eftersom människans förmåga till sublimering är begränsad.

Enligt Freud råder det därför en olöslig konflikt mellan samhällets krav, lagar och arbetsinsatser och individens behov av driftsutlevelse. Psykiska störningar och "avvikande" beteende kan alltså sägas vara det pris som människan får betala för sin kulturutveckling och sitt samhällsbyggande.

Med utgångspunkt i Marx och Freud har sociologiskt orienterade psykoanalytiker som Reich, Fromm och Richter och kritiska teoretiker som Adorno, Marcuse och Habermas gjort försök till teoretiska förklaringar av avvikelse, utslagning och alienation i det industrialiserade samhället. (Samtliga dessa teoretiker rekommenderas varmt — se litteraturlistan under Del I: "Vetenskapsteori" och under Del II: "Avvikelse och utslagning". Här skall jag emellertid begränsa mig till Fromm och Marcuse.)

Erich Fromm reagerar (liksom flera andra sk neoanalytiker som Horney, Sullivan, Erikson m fl) mot Freuds synsätt att det råder en oundviklig konflikt mellan människans driftsbehov och samhällets krav på arbete och "laglydighet". Fromm utvecklar dessa tankar bl a i "Flykten från friheten" (1977) och i "Att ha eller att vara" (1978). Han menar att avvikelser i form av "psykisk ohälsa" i grunden inte har något att göra med den enskilda individens oförmåga att sublimerade drifter eller oförmåga att anpassa sig till rådande normer och värderingar. Dessa avvikelser beror istället på samhällets oförmåga att tillfredsställa människans behov. Fromm menar att det (åtminstone teoretiskt) är möjligt att tänka sig ett samhälle som inte har Freuds "oundvikliga" konflikt. Avvikelse beror därför inte i första hand på människans inre driftsmässiga strukturer utan snarare på samhällets yttre strukturer som skapar individernas levnadsförhållanden.

Fromm utgår från begreppet "*social karaktär*", med vilket han förenklat avser de gemensamma internaliserade rollförväntningar som finns hos människor i en viss social kategori (t ex samhälle, nation, klass). Han har ett synsätt på det kapitalistiska industrialiserade samhället som i mycket liknar Marx — övergripande produktionsmässiga och ekonomiska strukturer som leder till arbetsdelning, konkurrens etc, vilket gör att människor blir som bytesvaror. Den sociala karaktären skapas i det ömsesidiga samspelet mellan den ekonomiska strukturen och den ideologiska överbyggnadens ideal.

Enligt Fromm är "den sociala karaktär", som utvecklas i det kapitalistiska industrialiserade samhället, främmande för sitt arbete, sina medmänniskor och sig själv och utan "mänsklig" relation till det hon producerar och konsumerar — den alienerade människan. Som konsekvens av detta blir människan, som social karaktär, konkurrensinriktad, individualistisk, auktoritär och exploaterande. Hon faller offer för ledardyrkan och idolkult i olika former och för ha-begär i form av penningdyrkan och omåttliga konsumtionsvanor.

Den kritiske teoretikern Herbert Marcuse, psykoanalytiskt orienterad marxist och samhällskritiker (se vidare om "Kritisk teori" under "Vetenskapssyn" Del I: Kap 5.4) analyserar *den teknologiska utvecklingens konsekvenser* i det högindustrialiserade samhället. ("Den endimensionella människan", 1968 och "Eros och civilisationen", 1968.)

Enligt Marcuse har denna utveckling lett till följande: 1) Mängden och intensiteten av fysisk energi i arbetet, såväl för kroppsarbetare som för tjänstemän, har reducerats genom arbetsmekanisering. Detta har inneburit kortare arbetsdag, höjd levnadsstandard, rekreativsmöjligheter etc. 2) Den sociala stratifieringen har förändrats med större utjämning mellan olika samhällsklasser. 3) Arbetarens inställning och medvetande har förändrats genom att nya behov och standardvanor utvecklats. Detta har lett till större integration och ömsesidigt beroende mellan olika samhällsklasser vilket medfört allt mindre upplevd anledning att kämpa

för ändrade förhållanden och ökad makt. 4) Ägandet och ledningen av företagen har åtskiltts vilket lett till att det tidigare auktoritära tvånget har ersatts av smidighet, manipulation och "human-relation-principer".

Marcuse menar att denna utveckling sammanfattningsvis resulterat i att människorna i det industrialiserade samhället blivit "*civilisationens slavar*" men inte genom att de fysiskt tvingats till lydnad utan genom att de förvandlats till *ting*, verktyg, som kan köpas och säljas. Som kompensation har de fått en hög materiell levnadsstandard. Individens frustration kompenseras s a s med ökad konsumtion. Människorna ser därför ingen anledning att protestera mot sitt "slaveri" och mot de rådande samhällsförhållandena. I denna utveckling spelar teknologin i sig en avgörande roll och enligt Marcuse är det härvidlag ingen större skillnad mellan ett kapitalistiskt samhälle och ett kommunistiskt högindustrialiserat samhälle av sovjetmodell. (Min beskrivning av samhällsutvecklingen med utgångspunkt i Mathiesen, under "Samhällssyn" Del I: Kap 3.3.4, är i mycket analog med Marcuses synsätt.)

Till skillnad från Fromm och andra neoanalytiker (som Marcuse ganska kraftigt kritiserar) instämmer Marcuse i Freuds grundläggande syn på realitetsprincipen och dess uppskjutande av omedelbar behovstillfredsställelse (med bortträngning eller sublimering av driftsenergi) som grunden för all kulturutveckling. Freud såg den mänskliga lustprincipens drifter i grunden som "asociala" och menade att alla samhällen därför måste skydda sig mot dessa. Marcuse för detta resonemang ett steg vidare.

Förutom den bortträngning som hänger ihop med nödvändig självkontroll av "asociala" biologiska drifter utvecklas i det högindustrialiserade samhället, med dess marknadsekonomi och inbyggda makt- och auktoritetsförhållanden, en "sekundär" (eller "överskotts") bortträngning som Marcuse kallar "*prestationsprincipen*". Eftersom individerna kan bedömas efter sina prestationer, leder detta ofta till en tävlan mellan människor. Prestationsprincipen blir härvid ett uttryck för det tvång som härrör från samhällets ojämna maktfördelning. Enligt Marcuse tillåts en viss driftsutlevelse ("bortträngande avsublimering") i det högindustrialiserade samhället vilket bl a yttrar sig i liberaliseringen, exploateringen och mekaniseringen av sexualitet och aggression (i massmedia etc). Denna lustupplevelse är emellertid enbart ytlig och skenbar. I praktiken leder den till ännu större beroende genom att den kontrollerar människorna och motverkar uppror mot det rådande systemet. Den skenbara "friheten" i det av tekniken dominerade industrisamhället gör alltså i själva verket människan alltmer beroende och kontrollerad.

Utifrån detta resonemang hävdar Marcuse att *det högindustrialiserade samhället*, med dess styrande teknologiska rationalitet, prestationsprincip och avsublimering, leder till en samhällssituation, där revolt är meningslös eftersom den skulle drabba den enskildes levnadsstandard, arbetstrygghet och skenbara frihet, där visserligen en falsk men upplevd värdegemenskap motverkar politiska motsättningar, där massmedier-

nas indoktrinering, massproduktionen och masskonsumtionen bidrar till enkelspåriga enhetliga värderingar, normer och vanor och där den skenbara och ytliga driftsutlevelsen fjärrmar människorna från deras verkliga drifter och behov.

Resultatet blir en *massiv social kontroll* och ett "endimensionellt" tänkande hos människan. Hon utvecklar ett falskt medvetande byggt på ett "mystifierande förtryck" som innebär att hon varken vill eller kan åstadkomma genomgripande förändringar eller ens har förmågan att se detta som ett möjligt perspektiv — den helt igenom *alienerade endimensionella* människan.

Kort kritik

Sammanfattningsvis uppfattar jag *alienationsperspektivet* som mycket väsentligt för förståelse av den moderna människans situation i det hög-industrialiserade samhället. Jag ser det som en *generell ram* inom vilken andra, kompletterande och mer specifika, teorier om avvikelse och utslagning kan rymmas. Däremot uppfattar jag denna problematik som så komplicerad att jag för närvarande inte förmår ta ställning för *en* av de presenterade alienationsteorierna, vare sig det gäller Hegels "metafysiska", Marx "strukturellistiska", Fromms "neo-analytiska" eller Marcuses "ortodoxt psykoanalytiskt/humanistiskt marxistiska" variant.

Jag tilltalas t ex av Hegels "metafysiska tyngd" i hans syn på "historien som världsandens strävan mot frihet" vilket leder till manifestering, distansering och objektifiering som nödvändiga för självmedvetande. Meta-teoretiskt finns hos Hegel vissa likheter med det holistiska grundperspektiv på tillvaron som jag tidigare tagit ställning för. Man kan t ex se slående likheter i själva strukturen i tänkandet mellan Hegel, Heidegger och taoism och hinduism (jfr t ex hinduismens Brahman — den eviga yttersta sanningen och totaliteten — som genom "lila" = "guds lek" manifesterar sig och objektifieras och därmed skapar "tillvaron"). Kunskapsteoretiskt finns också likheter mellan Hegels dialektik och hans syn på nödvändigheten av objektifiering och distansering för självmedvetande och mina tankar om tillfällig objektifiering (under "Vetenskapssyn — eget ställningstagande" Del I: Kap 5.6). Samtidigt tar jag helt avstånd från Hegels idealistiska uppfattning om bl a samhället och organiserad religion — Hegel betraktade t ex staten som "gudomlig".

Jag instämmer helt i Marx strukturellistiska grundsyn med dialektiskt "invändigt" förhållande mellan individ och samhälle och i hans perspektiv på alienationsprocessen med dess "objektivt" ekonomiskt- politiskt, sociala sida och dess "subjektivt" individuellt psykologiska sida. Däremot är jag tveksam till Marx syn på arbetet i relation till alienationsproblematiken. Om Marx endast avser den vuxna människans lönearbete så tycker jag att han förenklar identifikationsprocessens betydelse för alienationen. Om han däremot med begreppet "arbete" avser alla former

av mänsklig skapande aktivitet — från barnets första sensomotoriska försök att skapa en ordning i tillvaron via dess senare 'lekar' och studier i olika stadier fram till arbete i betydelsen produktion av varor och tjänster — så faller min kritik.

Fromms uppfattning, att avvikelse inte hänger ihop med individens förmåga till anpassning under samhällets krav utan med samhällets förmåga att anpassa sig till individens behov, låter visserligen human men jag ser detta resonemang som ett i grunden odialektiskt förhållningssätt. I termer av "anpassning" måste avvikelse enligt mitt förmenande relateras till det dialektiska samspelet mellan individens och samhällets förmåga att anpassa sig till varandra. Dessutom uppfattar jag hans diskussion om "psykisk hälsa" som ett traditionellt sjukdomstänkande där Fromm själv verkar värdera olika individers försök till "anpassning" i termer av "friskt" och "sjukt".

När det gäller Marcuse så instämmer jag i hans syn på samhällsutvecklingen i stort. Däremot delar jag inte hans, som jag uppfattar det, totala negativism inför möjligheter till överskridande förändringar. Denna härrör troligen från hans ortodoxt freudianskt biologiska människosyn, där kultur och samhället bygger på människans bortträngning och sublimering av driftsenergi. Även om jag inte omfattar Freuds huvudsakligt biologiska människosyn (med drifterna som "asociala" och deras bortträngning och sublimering som kulturens grund) och trots att jag delar Marx syn på invändigt dialektiskt perspektiv på individ — samhälle (som skapare av varandra), kan jag ändå inte helt bortse från Freuds och Marcuses uppfattning att det råder en "oundviklig" konflikt mellan individ och samhälle. Om det nu är så att det krävs mödosamt arbete, försakelse och gemensamma lagar och värderingar för att skapa samhälle och kultur så leder ju detta (i psykoanalytisk terminologi) till att man med nödvändighet måste lämna lustprincipen till förmån för realitetsprincipen, vilket logiskt förutsätter bortträngning och sublimering av driftsenergi.

Den fråga jag ställer utan att kunna svara på den är följande: Kan det, *trots* invändigt dialektiskt ömsesidigt skapande förhållande mellan individ och samhälle (vilka alltså förutsätter varandra och där ingendera kan existera separat) på samma gång finnas *både* konflikter mellan individ och samhälle i Freuds bemärkelse *och* konflikter inom samhället, mellan olika klasser etc, i Marx bemärkelse?

I ett dialektiskt systemteoretiskt synsätt framstår inte denna frågas både — och-perspektiv som någon omöjlighet. Här finns ingen motsättning mellan att å ena sidan tänka sig övergripande homeostasmekanismer som bidrar till samhällets bevarande — socialisationsprocessen, alienationen, den "endimensionella människan" (Marcuse), disciplineringen (Mathiesen) — och att å andra sidan se konflikter både inom systemet som helhet, t ex mellan olika klasser (Marx) och mellan olika nivåer t ex individ—samhälle (Freud, Marcuse). Dessa konflikter kan verka både som hämmande termostatfunktioner och som potentiella möjligheter för

överskridande förändringar.

Även om jag inte kan besvara dessa svåra frågor "inom" alienationsproblematiken så delar jag sammanfattningsvis detta synsätt i dess huvuddrag. Däremot är alienationsperspektivet alltför generellt (det omfattar ju alla människor i samhället) för att kunna användas som enda förklaring till avvikelse och utslagning — så som den t ex yttrar sig i en svensk multiproblemfamilj.

För fördjupande studier av alienationsproblematiken se Israel: "Alienation — Från Marx till modern sociologi" (1971). Se också litteraturlistan under Del II, "Avvikelse och utslagning".

7 Multiproblemfamiljen

7.1 Begreppet multiproblemfamilj

Avvikande, utslagna, fattiga, problemdrabbade, diskriminerade "multiproblem"-familjer har utifrån olika aspekter och fokuseringar beskrivits inom olika områden:

- av både kontinentalt och anglosaxiskt orienterade sociologiska forskare som Marx, Durkheim, Cooley, Thomas, Mills, Merton, Sutherland, Goffman, Sheff, Becker, Lemert, Parsons, Cohen, Clowars, Ohlin, Chapman, Sykes, Matza, Scott, Miller, Lewis, Alinsky, Foucault m fl
- av kritiska teoretiker som Horkheimer, Adorno, Marcuse, Habermas m fl
- av psykoanalytiker som Reich, Fromm, Frankl, Horney, Sullivan, Anna Freud, Richter, Ackerman, Stierlin m fl
- av familjeterapeutiskt orienterade forskare och författare som Laing, Cooper, Esterson, Jackson, Bateson, Weakland, Minuchin, Watzlawick, Haley, Montalvo, Wynne, Lidz, Michler, Waxler m fl
- av nordiska forskare, de flesta sociologer, som Israel, Dahlström, Allart, Aubert, Løchen, Mathiesen, Christie, Korpi, Swedner, Berglind, Levi, Myrdal, G och M-B Inghe, S Johansson, Wächter, Holgersson, Löfgren, Egidius, Eliasson, Nygren, Holter, Månsson, Lundgren, Mattsson, Swedberg, Ronny, Daun m fl
- av nordiska psykiatrer och psykologer som G Jonsson, Kjems, Haugsgjerd, Lohman, Båge, Cullberg, Blomqvist, Sylvander, Börjesson, Hesse, Isaksson, Winther, Kälvesten, Boalt, Gordon, Cederblad, B Larsson m fl
- av en rad svenska statliga utredningar, t ex sysselsättnings-, låginkomst-, långtids-, barnmiljö-, psykoterapi- och socialutredningen m fl, samt av utredningar inom kommun, landsting och fackföreningsrörelse och i olika förvaltningars beskrivningar av sina verksamheter inom social- och mentalvård
- i svensk forskning om hemma-hos-arbete bl a från Barnbyn Skå, Socialstyrelsens SM-projekt, Skåneprojektet m fl (redovisas mera utförligt under Del IV: Kap 1.2)
- i tidskrifter som Socialnytt, Socialmedicinsk tidskrift, Social Hälsa, Nordisk Psykologi, Psykolognytt, Socionomen, Läkartidningen, Pockettidningen R m fl samt i debattartiklar i dagspressen
- i skönlitteraturen alltifrån Dickens till våra svenska "arbetarförfattare".

Flertalet av ovanstående skrifter och författare redovisas i litteraturlistan, främst under Del II "Avvikelse och utslagning" men också under Del III, IV och Appendix. Benjamin Schlesinger (professor i socialt arbete i Canada) presenterar en omfattande översikt i "The Multi-Problem-Family" (1965) som täcker större delen av västvärldens forskning och innehåller en bibliografi på ca 300 artiklar och skrifter.

Väldigt mycket har alltså skrivits och sagts om avvikande och utslagna familjer. Man har härvid använt olika *beteckningar* och *definitioner* som t ex problem-, mångproblem-, resursfattiga, lågstatus-, fattigkulturs-, socialt utslagna, utstötta, utestängda, aldrig insläppta, diskriminerade, problemdrabbade etc familjer och multiproblem-, hard core-, chronic-, socially delinquent-, distrustful-, multy agencies- etc families.

Försöken att hitta *bakomliggande orsaker* sträcker sig alltifrån biologiskt konstitutionella teorier, psykiatriska sjukdomsdiagnoser och psykologiska förklaringar av typen "felinläring" till inträngande analyser inom psykoanalytiska och kommunikationssystemorienterade psykoterapiteorier. Inom sociologisk teori finns en mängd förklaringar fokuserande alltifrån materiella egenskaper i miljön (bostad, ekonomi etc), normkonflikter, stämplingsprocesser och kulturinläring i avvikaremiljö till makroekonomiskt/politiska analyser av utslagningsmekanismer och alienationsprocesser.

Vid de olika definitionsförsöken har man ofta sett det som viktigt att urskilja de sk multiproblemfamiljerna från övriga fattiga arbetarklassfamiljer. Det som enligt många författare verkar vara den primärt åtskiljande faktorn är att multiproblemfamiljerna, till skillnad från vanliga fattiga arbetarklassfamiljer, är mycket mera *socialt isolerade* utan naturliga sociala kontakter, hjälp av grannar etc (se G Jonsson "Att bryta det sociala arvet", 1973, s 79 ff).

Själva beteckningen *multiproblemfamilj* infördes, efter vad jag känner till, för första gången i England under andra världskriget. Vid evakueringen av de stora städerna påträffades familjer som levde i "halvbarbariska" förhållanden, med "subnormalt beteende" och ur stånd att ta vara på sig själva på grund av svåra "sociala defekter". Mera genomtänkta försök till *definitioner* och beskrivningar har givetvis gjorts efterhand.

Den danske socialläkaren Helge Kjems, som varit en av föregångarna i utvecklingen av hemma-hos-arbete, skriver t ex i Socialmedicinsk tidskrift, 1968, nr 10:

"Familien der har problemer, enten på det følelsemaessige, helbredsmaessige eller sociale område, eller på flere af disse felter samtidig, men som derudover har en indre struktur og/eller et forhold til omgivelserne, som gør, att den ikke kan løse disse problemer selv, men må have hjælp i form af en speciel samfundsmaessig behandling, rettet mod hele familien.

Med denne definition har jeg ønsket att inddrage et dynamisk syns-

punkt, nemlig familjens indre struktur på den ene side, og familjens forhold til omgivelserne, slægtninge, naboer og samfundsinstitutioner, som det giver sig udtryk i dels det indre, dels det ydre rollespil, og endelig har jeg inddraget det rent praktisk kriterium, nemlig behovet før en særlig behandling rettet med hele familien.”

Gustav Jonsson, socialläkare, under lång tid chef vid Barnbyn Skå och känd som en av förgrundsfigurerna vid hemma-hos-arbetets utveckling, utgår i ”*Det sociala arvet*” (1969) från en ”definition” i form av en *utvecklingsprocess* för dessa familjer. Denna kan sammanfattas i *fyra led*:

Det första ledet sammanhänger med *grava problem i föräldrarnas egna uppväxtvillkor*. Problemen avser såväl yttre förhållanden — ekonomi, arbete, skolorunderbyggnad, sjuklighet, utomäktenskaplig börd, skilsmässa, separationer, spritmissbruk etc — som inre ”familjeatmosfär” — relationer mellan föräldrar och mellan föräldrar och barn i omsorg, uppfostringsmönster etc.

Det andra ledet gäller föräldrarnas vuxna liv *som samhällsmedborgare*. De misslyckas oftast med utbildning och arbete och förlorar därmed förmågan att försörja sig själva. Detta leder ofta till missbruk, kriminalitet etc.

Det tredje ledet avser brister i *rollen som äktenskaps/samboendepartner*, familjebildare och förälder. Föräldrarna har svårigheter både i yttre bemärkelse beträffande arbete, ekonomi, bostad, skilsmässa, utomäktenskapligt barnafödande etc och i inre bemärkelse, dvs i förmågan att möta sina barns, sin familjs och sin partners emotionella behov. Dessa förhållanden ökar risken för samhällsomhändertaganden, separationer etc.

I det fjärde och avslutande ledet i denna negativa utvecklingsprocess får familjen, genom sina misslyckanden på de flesta av livets områden och de många myndighetskontakter som detta leder till, en *mycket dålig självkänsla och en stark misstro* mot omgivning och samhället i stort. Sammantaget leder detta till att familjens *isolering* och känsla av *vanmakt* ytterligare förstärks.

I ”Att bryta det sociala arvet” (1973 s 10 och 11) sammanfattar Gustav Jonsson:

”Den bild man fick av de familjer som skildrades i DET SOCIALA ARVET hade som gemensam nämnare följande kännetecken: fattigdom, taggig yta mot omvärlden, inte minst mot myndighetssidan och bakom denna yta en upplevelse av att vara illa sedd och föraktad, inspekterad och protokollerad. Med ett mildt uttryck kan man kalla detta behandlingsmotstånd. Med en hårdare term, som väl dock bara var giltig för en del av familjerna, skulle man kunna tala om direkt samhällshat.

I yttre måtto fanns följande kännetecken:

- låginkomstfamiljer /över hälften långvarig socialhjälp de senaste åren, även deklarerad inkomst klart under genomsnittsnivån/

- fader fattas /i 75% av fallen/
- modersdominans i hemmet /även i familjer där det fanns en fader/
- spritmissbruk i hemmet /även för mödrarnas del oftare än i vanliga familjer/
- kriminalitet i hemmet /fadern fängelsekund mycket oftare än ordinärt/
- psykisk ohälsa i hemmet /flera gånger vanligare än i andra hem både för faderns och moderns vidkommande/.”

(Anm Gustav Jonssons sammanfattning baserades på siffermässiga jämförelser med ”vanliga” stockholmsfamiljer med barn.)

Christer Båge, som var psykiater och familjeterapeut i Stockholm, sammanfattar i ”Familjeterapi — teori och tillämpning” (Del II 1972) följande *kännetecken* för multiproblemfamiljen:

- a) dåliga till urusla ekonomiska förhållanden
- b) ett kaotiskt och för omgivningen störande familjebeteende, uppträden i lägenheten, asocialitet, sprit och/eller narkotikamissbruk etc
- c) påtagliga och utåt synliga störningar i förhållandet mellan föräldrar och barn, som framför allt återverkar på barnens beteende i skolan. Störningar tycks också fortplantas från generation till generation
- d) mer eller mindre starkt uttalat motstånd mot varje form av påverkan eller ingripande från samhällets sida, vilket för samhället då framstår som fientlighet hos familjen mot all inblandning från myndigheter och vårdinstanser, vare sig de senare utgår från vårdlagstiftningen eller från psykoterapeutiskt arbetande behandlingsenheter
- e) mer eller mindre kontinuerliga kontakter med minst två, i regel flera vårdorgan, vilket i och för sig är en nästan automatisk konsekvens av i första hand a) och b).

Båge för ett inträngande resonemang, (som rekommenderas i sin helhet) där han jämför en psykoanalytisk och en kommunikations-/systemteoretisk analys av multiproblemfamiljen (1972 Del II s 24—88).

I anglosaxisk litteratur (se t ex sammanställning i Schlesinger, 1965) använder man oftast definitionen av ”yttre” förhållanden (liknande Båges ovan). Som exempel kan nämnas ”Casework Notebook” (1959) där författarna Alice Overton och Katherine Tinker använder följande kriterier:

- *Hard-core*. Familjerna är svåra att nå, har dåliga erfarenheter av tidigare kontakter med socialarbetare med stor misstro och misstänksamhet som följd. (Termen används också i betydelsen att familjerna har orsakat samhället stora kostnader.)
- *Chronic*. Problemen i familjerna är långvariga och har ofta överförts från föregående generation.
- *Multiproblem*. Familjerna har inte bara problem med ”samhällsanpassning” utan också med hälsa, arbete, ekonomi, barnuppfostran etc.

- *Socially delinquent*. Familjerna har ett avvikande och störande beteende som leder till konflikt med myndigheter. Ofta kommer försummelse av barnens tillsyn eller barnens eget avvikande beteende att tvinga myndigheter till "samhällsingripanden" typ omhändertaganden etc.
- *Distrustful*. Familjerna är misstänksamma, negativa och inte samarbetsvilliga. Det finns ett stort avstånd mellan familjen och det etablerade samhället. Familjen upplever socialarbetaren som en del av samhällets maktstruktur, som man av erfarenhet har lärt sig att frukta.

En forskningsgrupp ledd av den amerikanske systemteoretikern och familjeterapeuten Salvador Minuchin beskriver multiproblemfamiljen i "Families of the Slums" (1967) utifrån *tre teman* som återspeglades i familjernas *kommunikation*:

- a) Upplevelser av den "farliga omgivningen". Dessa togs upp mest i aggressiva, antisociala termer, man resonerade om t ex stöld, polisens brutalitet, knark etc.
- b) I syskongruppen låg hela tiden tyngdpunkten på resonemang som hade med makt- och styrkeförhållanden att göra. Syskonen hade mera sällan något positivt att säga om varandra.
- c) Moderns budskap till barnen dominerades av förbud, "gör inte så", "låt bli det där" etc. Mera sällan åtföljdes åthutningarna av någon förklaring eller motivering. Dessutom tenderade moderns ingripande mot *ett* barn att generaliseras till hela syskongruppen att "så här måste jag jämt göra med mina ungar". Modern hade lika svårt att yttra något positivt om sina barn som barnen om varandra. (Citat av Minuchin i Båges översättning 1972, Del II s 60.)

Multiproblemfamiljerna kan i Minuchins systemteoretiska synsätt beskrivas som *strukturer med följande sex kännetecken*:

- 1) De är till övervägande delen en-förälderfamiljer. Modern står för kontinuiteten med en mer eller mindre snabb omsättning av fadersfigurer.
- 2) I en "intakt" multiproblemfamilj fungerar make-makasystemet mest som ett föräldra-subsystem, dvs den heterosexuella/vuxna/partnerrelationen har påtagliga brister eller saknas helt.
- 3) Föräldrarnas maktfördelning och maktutövning är förvirrande och inkonsekvent. Rollomkastning förekommer ofta. Ibland är föräldrarna absoluta och auktoritära i sitt verkställande av kontroll, ibland ter de sig helt hjälplösa.
- 4) Föräldern (föräldrarna) tenderar att vid överbelastning överlämna de verkställande funktionerna till ett eller flera "föräldrabarn" eller också överger de familjen helt, känslomässigt eller genom att ge sig iväg i fysisk mening.
- 5) Syskonsystemet får en dominerande betydelse som socialisationsverktyg.
- 6) Kommunikationen mellan föräldrar och barn bryter samman och syskonsystemet tenderar att uppmuntra opposition mot den (ineffektiva) föräldrakontrollen." (Citat av Minuchin i Båges översättning 1972 Del II s 66–67.)

I Sverige har det efterhand i det sociala arbetet med utslagna familjer växt fram en allmänt vedertagen *pragmatisk "definition"* av begreppet *multiproblemfamilj*. Denna definition utgår från ett antal yttre kriterier vilka samtliga skall vara uppfyllda:

- Familjen har en mängd problem som griper över flera olika myndigheter och vårdorgan. Man är t ex samtidigt "aktuell" i socialvård, barnvård, nykterhetsvård (numera sammanslagna till socialdistrikts- och centralnämnder), psykiatrisk vård, sjukvård, kriminalvård, arbetsvård, skolans elevvård osv.
- Flera av familjens medlemmar är samtidigt i behov av vård, stöd, behandling eller annan form av insats eller samhällsintegrering.
- Problemen i familjen har funnits en längre tid och kan förväntas bestå även i framtiden om ingen drastisk förändring inträffar.
- Familjen skiljer sig från andra fattiga arbetarfamiljer (som också kan ha kontakt med flera vårdorgan) genom att den är isolerad och saknar de naturliga sociala kontakter, hjälp av grannar etc som ofta varit tradition inom arbetarklassen.

I nästkommande avsnitt skall jag försöka teckna en generell bild av den "typiska svenska multiproblemfamiljen". Beskrivningen är hämtad ur två olika typer av "källor":

dels från studier av de flesta av de författares böcker, avhandlingar, forskningsrapporter, utredningar, uppsatser, artiklar etc om utslagna familjer som tidigare räknades upp,

dels från min egen erfarenhet av ganska många års verksamhet i olika former av socialt "fältarbete" varav 7 år som psykolog vid socialbyrå i Göteborg. I detta arbete har jag haft regelbunden "direktkontakt" med multiproblemfamiljer genom krissamtal, familjeterapi, individuell psykoterapi och informella kontakter. Dessutom har arbetet inneburit "indirekt" kontakt i form av handledning av hemma-hos-arbetare och socialassistenter, som i omfattning motsvarar halvtid under dessa år med sammanlagt över hundratalet familjer.

Mot denna bakgrund tror jag att min följande bild av den "typiska svenska multiproblemfamiljen" skall vara förhållandevis generellt giltig. Före beskrivningen vill jag speciellt peka på det förhållandet att redan när man använder beteckningen "multiproblemfamilj" innebär detta, som Gustav Jonsson säger (1973), att man ser familjen "med myndigheternas ögon" — från en utanförståendes perspektiv.

Det är viktigt att ha detta i minnet då den följande beskrivningen av dessa familjer för problemanalysens skull i mycket blir en lång uppräkningslista av svåra förhållanden och personliga problem. I praktiskt arbete och umgänge med dessa familjer upptäcker man att en sådan bild inte skildrar hela sanningen — dessa familjer har också resurser och möjligheter och mycket som är positivt och fint (vilket jag hoppas kommer att framgå senare, i Del III och Del IV).

7.2 Den "typiska svenska multiproblemfamiljen"

Familjen består vanligtvis av en *ensamstående mor med flera barn*. Familjens sammansättning är oftast *ofullständig, oklar och instabil* genom skilsmässor och tillfälliga förbindelser och genom att barnen inte sällan har olika fäder. Fadern/fäderna har ofta problem med missbruk, arbetslöshet och ibland kriminalitet och vistas endast periodvis i hemmet. Barnen (moderns) vistas inte heller alltid i det biologiska hemmet. Vissa barn kan definitivt ha placerats i fosterhem, andra är periodvis omhändertagna med vistelse på barnhem eller i fosterhem och ytterligare andra kan av olika skäl ha intagits på institutioner typ ungdomsvårdsskola. Enstaka barn kan leva tillsammans med den biologiske fadern i dennes eventuellt nya förhållande.

*Ansvar*et för hemmets skötsel och barnuppfostran ligger oftast *ensidigt på kvinnan/modern* som blir trött och utsliten. Ibland tar hon självtill missbruk som flykt från eländet. Kvinnan har oftast en dominerande roll i familjens inre liv men inte i betydelsen "har all makt" utan i betydelsen "får ta allt ansvar" — oavsett om hon förmår eller orkar leva upp till detta ansvar eller inte. Ibland (mera sällan) kan männen med hjälp av sin större fysiska styrka "styra och ställa" under de perioder de vistas i hemmet. Männen kan emellertid ofta utöva en indirekt form av dominans eftersom de genom att "komma och gå som det behagar dem" indirekt kan "tvinga" över ansvaret på kvinnan. *Maktrelationerna* präglas vanligen av den enes dominans över den andre. Jämlika relationer med delat ansvar och gemensamma beslut är mycket ovanliga.

Familjen tillhör den grupp som på "utredningsspråk" brukar betecknas som "*lågutbildade låginkomsttagare*". Föräldrarna har ofta haft egna skolvårigheter och negativa erfarenheter av lärare och undervisning — ibland med skolk och för tidigt avbruten skolgång. Föräldrarnas låga utbildningsnivå gör att de riskerar att slås ut på arbetsmarknaden. Om man lyckas få ett arbete är detta oftast okvalificerat, monotont, av låg status, lågavlönat och inte sällan tillfälligt. Detta bidrar till låg självkänsla och till begränsning av såväl faktiska som upplevda valmöjligheter.

Föräldrarnas egna misslyckanden i skola och arbetsliv gör att de ofta hyser *misstro* mot barnens lärare och mot *skolsystemet* som helhet. De deltar sällan i möten mellan lärare och föräldrar och har svårt att stimulera och uppmuntra barnens studier. Barnen påverkas därmed ofta till en negativ inställning till skola, arbetsliv och eventuella framtidsmöjligheter.

*Ekonomi*n är *dålig* för att inte säga kaotisk. Familjen lever oftast på socialbidrag, antingen därför att kvinnan är ensamstående med småbarn och både hon och fadern/fäderna är arbetslösa eller för att de arbeten man kan få är tillfälliga och lågt betalda. De sporadiska inkomsterna måste man ofta komplettera med socialbidrag. Ekonomi är också dålig p g a familjens oförmåga att planera och hushålla med pengarna. Man köper ofta oekonomiskt och bidrag och understöd tar därför ofta slut

långt innan nästa kommer. Man skuldsätter sig, köper möbler, TV etc på avbetalning och bryr sig inte om att spara utan "lever för stunden". Situationen blir oftast i det närmaste ohållbar om dessutom spritmissbruk, bingospel etc förekommer. Detta kostar så mycket att det helt enkelt "inte är lönt" att planera överhuvudtaget. Maten blir ofta dyr och kosthållet ensidigt genom att man sällan lagar mat av råvaror och själv bakar etc utan ofta använder färdiga produkter av typ burkmat, hamburgare etc. Familjerna lär sig vanligen i snäv bemärkelse att ekonomiskt utnyttja myndigheter och få ut mesta möjliga i olika former av socialbidrag. De har däremot mycket svårt att dra nytta av samhällets ekonomiska system i ett större perspektiv — med lön och traktamenten, avdrag från skatten, husköp, belåning, avdrag etc (för att inte nämna aktier, obligationer, skatteplanering etc).

Familjens utslagning fortsätter i *bostadsområdet*. Familjen bor oftast i områden som är trista och nergångna eller i de större städernas ytterområden av typ betonggetton där många andra familjer också är lågutbildade låginkomsttagare. "Skötsamma" och välbeställda familjer flyttar inte gärna till dessa bostadsområden och studerande ungdomar och liknande bor här endast under en övergångsperiod tills de kan flytta till ett "bättre" område.

Familjen har ett *mycket begränsat socialt umgänge*. Det lilla de har är oftast begränsat till andra utslagna i motsvarande situation. Kontakterna med grannar är få och präglas av negativa förväntningar, misstänksamhet och aggressioner. Familjens kaotiska situation, barnens många problem, mannens missbruk och oförmåga att ta ansvar etc leder inte sällan till att kvinnan antingen själv tar till missbruk eller att hon försöker skilja sig från mannen. Följden blir ofta störande gräl och bråk i lägenheten och trappuppgången när t ex kvinnan vägrar att släppa in mannen som är berusad. Situationen får ibland lösas med hjälp av polis och socialjour. Familjens störande beteende, med gräl, missbruk, dålig barn tillsyn etc leder ofta till *negativ attityd från omgivningen* vilket ytterligare förstärker familjens utslagning och isolering.

Relationerna till egen *ursprungsfamilj* är ofta problematiska. Antingen har man mycket *tät* kontakt t ex med mormor som har daglig kontakt med sin dotter (mamman i familjen) och vet allt, får alla förtroenden och tar stort ansvar för familjens skötsel. Resultatet blir att mamman i familjen hålls kvar i en omogen "dotterroll". Den missbrukande fadern har t ex i sin tur ofta en *tät* och omogen kontakt med sina föräldrar, bröder och suparkompisar till vilka han flyr vid problem i hemmet. Eller också har man *mycket få eller helt avskurna* kontakter, med relationer som präglas av isolering, aggression och avståndstagande. Det är t ex inte ovanligt att enstaka individer eller hela familjer har stötts ut från ursprungsfamilj och släkt.

Familjernas *barnuppfostran saknar ofta normer och regler*. Barnen "sprunger vind för våg" och får klara sig själva utan tillsyn, fasta målti-

der, rena kläder etc. Även om mamman vill ha regler och normer är hon ofta alltför nersliten och osäker för att kunna genomdriva dessa.

Genom familjens (ofta välgrundade) *misstro mot "myndigheter"* är man också ofta negativ till den hjälp och avlastning i barntillsyn som plats på förskola skulle kunna innebära. Bidragande orsaker till denna negativism kan vara den insyn och kontroll av barnen som detta innebär. Det kan dessutom för kvinnans del innebära att hon mister sin enda återstående identitet/värdighet och skyddsmur — att vara mamma. Om familjen/kvinnan vill (eller "går med på") att barnen skall vara på daghem eller hos dagmamma så leder kontakten med dessa inte sällan till ömsesidig misstro och konflikter därför att man har olika normer och ideal, familjen uppträder på ett "konstigt" sätt, barnen inte alltid är "hela och rena", tider inte alltid passas etc. Liknande konflikter och motsättningar är också vanliga i kontakter med BVC, sjukvård, skola, fritidshem etc.

Barnen har ofta *problem i skolan* både vad gäller kunskapsinhämtande och i det sociala umgänget med lärare och klasskamrater. De är ofta okoncentrerade, "lågpresterande", aggressiva och allmänt besvärliga. Ibland skolkar de, tillbringar alltmer tid utanför skolsituationen och börjar inte sällan sniffa, dricka öl och snatta.

Då snatteri eller småstölder förekommer sammanhänger detta ofta med barnens låga självkänsla, med upplevelser av att familjen är utstött och att de själva är misslyckade och med att de oftast inte kan få de kläder, idrottsredskap, musikanläggningar etc som deras mer välbeställda klasskamrater kan visa upp. Det är också ett utslag av familjens kaotiska ekonomi att barnen inte får någon bestämd veckopeng. De hushållar därför inte med sina pengar utan lär sig istället att tjata sig till slantar som genast köps upp. De lever "ur hand i mun" och återkommer med nytt tjat om pengar vilket modern inte orkar motstå osv.

Det är vanligt att barnen under delar av sin uppväxt *bor utanför hemmet*, skilda från den övriga familjen. På somrarna utnyttjas ofta barnkolonier och sommarhem som avlastning för modern. Vid barnsörd, sjukdom, missbruk och liknande får barnen ofta placeras på barnhem — komma hem igen — nya problem — ny barnhemsplacering etc. Till slut omhändertas barnen och placeras i fosterhem — får ibland komma hem igen — nya problem — ny fosterhemsplacering etc.

Föräldrarna har vanligen svårigheter med att sätta gränser för barnen och med att stävja *missbruk och kriminella tendenser hos barnen*. I tonåren tillbringar ungdomarna en stor del av sin tid utanför hemmet. De söker sig till likasinnade och vistas ofta i innerstan till sent fram på nätterna eller sitter i portgångar, på parkeringsplatser etc ute i förorten.

Vid fortsatt missbruk och upprepade förseelser som haschrökning, snatteri och bilstölder placeras ofta de äldre pojkarna på ungdomsvårds-skola och inleder därmed ofta en gravare missbruks- och kriminell karriär. Pojken/"ungdomsbrottslingen"/"knarkaren" flyttar så småningom ihop med en flicka som ofta själv har problem, de får barn — och cirkeln startar på nytt.

Multiproblemfamiljens medlemmar har i genomsnitt *högre fysisk sjuklighet* och "mer" *psykiska problem* än svenskar i allmänhet. Relationerna mellan föräldrarna och mellan föräldrarna och barnen präglas ofta av omogenhet och "neurotiska spel". Barnen dras ofta in i föräldrarnas gräl och problem. Ibland får någon rollen av "föräldrabarn", t ex en son som får ta vuxet ansvar och "spela papparollen" eftersom fadern missbrukar, sällan är hemma och modern behöver en "karl i huset".

Aggressioner är vanligt förekommande både inom familjen och mot omvärlden. Barnmisshandel i fysisk mening är dock (även om det kan förekomma t ex i samband med missbruk) enligt min erfarenhet inte speciellt vanligt i dessa familjer. "Misshandeln" består snarare i *frånvaron av omvårdnad, skötsel, normer och trygghet*.

Förutom att familjen är isolerad från grannar, vanligt socialt umgänge och arbetsgemenskap etc så är man också *isolerad* i en mängd andra avseenden: Familjen saknar ofta dagstidning och får p g a obetalda teleräkningar telefonen avstängd med jämna mellanrum, ser ofta på TV men har sällan någon kontinuerlig nyhetsbevakning, deltar inte i studie- eller hobbyverksamhet, är inte engagerad i politiskt arbete eller religiös gemenskap, utövar sällan idrott eller går på idrottsevenemang, har inte råd och "vågar" inte gå på konserter, dans, diskotek etc, saknar nästan helt "kulturell stimulans" i form av film, teater, konst etc, saknar både bil och körkort och kommer t ex sällan ut på utflykter med t ex bad, bär- och svampplockning och har inte heller någon annan form av sk "meningsfull fritidssysselsättning".

Medan familjen i stort sett är utestängd från kontakten med vanliga människor och den större samhällsgemenskapen har den däremot desto fler "konstlade" kontakter — ibland kanske för att kompensera för bristen på vanligt umgänge. Familjen har vanligen *kontakt med i stort sett alla myndigheter och hjälporgan* som finns i vårt svenska samhälle — åklagare, kronofogde, ordnings- och kriminalpolis, socialvårdens socialsekreterare, hemvårdare, barnstugepersonal etc, läkare både privata och vid olika sjukhus, BVCs läkare och sjuksköterskor, arbetsförmedlingens assistenter och arbetsvårdens rehabiliteringspersonal, vuxen- och barnpsykiatriens läkare, psykologer, kuratorer och vårdare, skolans lärare och elevvårdspersonal, personal vid alkohol- och narkomanvårdsinrättningar, personal inom barnhem, ungdomsvårdsskolor och fängelser, eftervårdsassistenter och övervakare samt med "sommarfamiljer", fosterföräldrar etc. Trots alla sina myndighetskontakter *saknar* familjen vanligen "social kompetens" i betydelsen att kunna hävda sina rättigheter i vidare bemärkelse (och inte enbart begränsat till att få ut socialbidrag etc).

Familjens problem går inte att begränsa till den nuvarande situationen. De måste också ses i ett *historiskt perspektiv* genom att familjens avvikelse och utslagning "går i arv" generation efter generation (se Gustav Jonsson "Det sociala arvet", 1973). *Föräldrarna* kommer ofta själva från *utslagna familjer* med fattigdom, maktlöshet, isolering, hög sjuklighet, psykiska problem, låg utbildning, hög arbetslöshet, problem i barn-

uppfostran, ofullständiga eller oklara familjekonstellationer, skilsmässor, tillfälliga förbindelser, fader/fäder som periodvis vistas utanför hemmet, missbruk och kriminalitet, föräldrar som i barndomen själva placerats på barnhem och i fosterhem, dåliga släktrationer och ständigt nya akuta problem. På så gott som alla områden i livet har alltså föräldrarna i multiproblemfamiljerna haft en svårare barndom och uppväxt än vad som är fallet i "normalfamiljer". Detta leder till att de i sin tur har sämre förutsättningar och möjligheter att ge sina barn en god och harmonisk uppväxt både på sin egen bakgrund med dess psykologiska störningar och sociala "kulturinlärning" och genom att omgivning och samhälle ytterligare förstärker de negativa aspekterna. Familjen stöts ut — eller blir aldrig "inläppt".

Multiproblemfamiljens situation präglas sammanfattningsvis i *yttre* bemärkelse av isolering, social utslagning och maktlöshet och i *inre* bemärkelse av negativ identitet, låg självkänsla, vanmakt och avsaknad av perspektiv och upplevda valmöjligheter.

Familjens *vardagsliv* är ofta *kaotiskt* med nya problem på olika områden varje ny dag. Situationen är så komplex att både familjen själv och myndigheterna oftast saknar överblick. Problemen får vanligtvis avhjälpas akut, ett efter ett, i en tillsynes aldrig sinande ström.

8 Multiproblemfamiljen — analys i nivå-perspektiv

Jag skall nu försöka bena upp multiproblemfamiljens inre och yttre situation med hjälp av de teorier som jag valt på respektive nivå — se Appendix. Utifrån den generella bilden av multiproblemfamiljen skall de olika problemen i tur och ordning analyseras: i individernas utveckling på intrapsykisk nivå, i familjesystemets strukturer och processer på interpersonell nivå och i samhällets utslagningsprocesser på strukturell nivå. (Tillämpliga avsnitt i Appendix kan med fördel läsas parallellt.)

Eftersom multiproblemfamiljens situation och problem oftast "ärvs" över flera generationer har föräldrarna vanligen själva växt upp i familjer med motsvarande svåra förhållanden som nu gäller för deras egna barn. Den följande analysen är därför i stor utsträckning tillämplig både på barnen och på dem som är föräldrar i den aktuella familjen.

8.1 Problem och störningar på intra-psykisk nivå

Se "Teorier på intra-psykisk nivå" i Appendix kap 25.

8.1.1 Kognitiv utveckling

Piaget visar hur tänkandet utvecklas genom strävan efter jämvikt i det ömsesidiga samspelet mellan individens mognad, aktivitet och omgivningen. Individens utveckling försvåras om inte fundamentala behov kan tillgodoses från föräldrar och omgivning under barnets olika utvecklingsstadier.

För att åstadkomma differentiering och integrering till en helhetsuppfattning (av den från början "suddiga massan") och bemästrande av sin verklighet lär sig barnet att urskilja människor och föremål genom att utforska och pröva och försöka förutse, "förstå" och styra sin värld. Detta underlättas om barnets miljö präglas av ordning och struktur och av vuxna som styr och kontrollerar så att barnet kan pröva sig fram på ett stimulerande och tryggt sätt (t ex tar bort farliga "leksaker" som knivar och tändstickor).

Utvecklingen försvåras följaktligen om barnet möter en *ostrukturerad och nyckfull verklighet* som leder till att barnet inte kan förutse eller kontrollera sin situation och omgivning. Detta är ofta fallet i multiproblemfamiljen där situationen även för de vuxna ofta förefaller överväldigande, kaotisk och omöjlig att överblicka eller påverka. — Ibland kommer mamma när man skriker, ibland inte, ibland är pappa "far i huset",

ibland inte. Regler och normer i uppfostran är ofta oklara eller skiftande — ibland får man ta så många kakor man vill utan tillsägelse, i andra situationer kan man få skäll eller stryk för samma sak etc.

Barnets *språkutveckling* sker i kontakten med andra människor och är beroende av deras sätt att svara på och stimulera barnets kommunikation. Denna kan bli försvårad och försenad i multiproblemfamiljens kaotiska situation där var och en har nog med sina egna problem. Språkutvecklingen kan också försvåras av att familjens språk ofta är ganska onyanserat och genom att det, jämfört med "vanliga" familjer, råder en större diskrepans mellan familjens språk och det språk som t ex talas i skolan.

I barnets fortsatta *intellektuella utveckling* under skolåren är det viktigt att barnet stimuleras i sin naturliga nyfikenhet och önskan att lära sig. Barn från multiproblemfamiljer har här ett sämre utgångsläge än barn från mera intellektuellt och kulturellt stimulerande miljöer. Detta blir utslagsgivande i skolan därför att de ofta har mindre kunskaper, *mindre stimulans* och lägre förväntningar hemifrån, därför att de *inte talar "skolans språk"* och därför att de negativa förväntningarna följer dem även i skolsituationen. Barnen mister intresset för skolarbetet och får ingen uppbackning hemifrån. *Misslyckandena* i skolan *internaliseras*. Barnet upplever sig självt som misslyckat, dåligt, dumt och mindervärdigt vilket ytterligare försämrar ett redan från början dåligt självförtroende.

Den kognitiva utvecklingen från symboliskt tänkande och konkreta operationer till alltmer abstrakt tänkande underlättas om barnet konfronteras med abstrakt tänkande som det får pröva sina egna funderingar emot. Eftersom föräldrarna i multiproblemfamiljen ofta själva har fått en störd kognitiv utveckling kan de ha svårigheter att möta sina barns behov i detta avseende och resonemangen i familjen förs ofta på ett mycket konkret plan. (Svårigheterna med abstrakt tänkande är viktiga att ta hänsyn till i det sociala arbetet då det försvårar översiktliga "helhetsresonemang", t ex frågor om vad familjen "vill med sitt liv".)

8.1.2 *Känslomässig utveckling och identitet*

Den psykoanalytiska utvecklingsteorin visar på vikten av att omgivningen, speciellt de vårdande föräldrarna, kan möta barnets behov i de olika utvecklingsfaserna. Olika störningar kan annars bli följden.

Det lilla barnet i *oralfasen* behöver få sina fysiska behov av mat, sömn, värme etc och sina psykologiska behov av trygghet, kärlek och gemenskap regelbundet tillfredsställda för att kunna utvecklas till en hoppfull och självständig individ som kan "acceptera och ta emot".

I multiproblemfamiljen är det inte alltid som barnet får denna kontinuerliga omvårdnad, utan ofta växlar kontakten mellan värme och avvisande, trygghet och osäkerhet, tillfredsställelse och besvikelse, närhet/kroppskontakt och ensamhet/får klara sig själv etc. Detta kan leda till en

känsla av *grundläggande misstro*. Antingen drar barnet sig känslomässigt tillbaka och blir apatiskt och "kallt" eller också blir det "omåttligt" — vill ständigt ha mer och blir aldrig nöjt. Man håller sig fast det man har och konsumerar det omedelbart för man vet aldrig om och när man blir tillfredsställd igen. Relationerna till andra människor präglas ofta av misstro och ambivalens. Barnet längtar efter värme och ömhet men vågar ofta inte ta kontakt av rädsla för nya frustrationer. Ett sätt för barnet att lösa denna konflikt är att det drar sig undan kontakt och flyr in i fantasier. Vid tidiga och upprepade separationer från modern (vilket, jämfört med "vanliga" familjer, förekommer mycket oftare i multiproblemfamiljer på grund av omhändertagande, sjukdom etc) kan barnet utveckla grava störningar med separationsångest och "anaklitisk depression" — likgiltighet och känslökyla. Även om inte alla barn i multiproblemfamiljer blir allvarligt störda kommer dock den otrygga första barn-domstiden för en stor del av dessa att ligga som en hämsko på barnets senare utveckling.

Störningar i barns utveckling genom omhändertaganden och separationer är i sig en mycket vittgående problematik. En relativt omfattande forskning har bedrivits och olika skolbildningar hävdar skilda och i vissa avseenden helt motsatta ståndpunkter. Mitt eget synsätt överensstämmer närmast med det som framförs i "Barn i kris" (1981) av K Vinterhed, B Börjesson, A Cederström, E Fredin och M och S Hessle (samtliga forskare vid Barnbyn Skå) och i "Att byta föräldrar" (1982) av G Lindén. (Jag återkommer utförligare till denna problematik under "Förhållningssätt" Del III: Kap 13.)

I *analfasen* blir barnet stört i sin utveckling om det antingen möts av alltför kraftig kontroll eller om det inte alls får några regler och gränser. Det senare är oftast fallet i multiproblemfamiljen (eller en kraftig växling mellan de båda ytterligheterna). Följden kan bli att barnet blir *osjälvständigt*, trotsigt och "skiter i allt" med en grundläggande känsla av att *inte duga* någonting till.

De problem som barn får i samband med *oidipalkonflikten* kommer att förvärras av multiproblemfamiljens oklara familjebild, med en mor som får ta allt ansvar och samtidigt är osäker, och med fäder som ofta kommer och går. Barnets vilja till initiativ och prövande av könstillhörighet kan allvarligt hämmas. Situationen där en ensamstående mor, i avsaknad av make, tar en av sönerna som "partner" kan ge bestående sexuella problem, hatkärlek till modern och svårighet att nå jämställda relationer med kvinnor senare i pojkens liv. En pojke som haft en uppväxt med otillfredsställelse i oralfasen, med känslor av att inte duga någonting till från analfasen och med en olöst sexuell problematik från oidipalfasen har tyvärr mycket stora förutsättningar för att senare påbörja en missbrukarkarriär (se vidare Jan Ramström "Narkomani", 1978).

Genom att normer och regler i multiproblemfamiljen är oklara eller skiljer sig på avgörande punkter från de uppfattningar som gäller för familjer i allmänhet (t ex beträffande vikten av att studera, arbeta, tjäna

pengar, spara och planera) och genom att identifikationen med föräldrarna blir problematisk, särskilt för pojkarnas del i förhållande till fadern/fäderna som är frånvarande eller kommer och går, uppkommer ofta *störningar i överjagsutvecklingen*. En försvagad, försenad eller "annorlunda" överjagsutveckling kommer att försvåra för barnet att uppfatta vad som är tillåtet, förväntat och socialt accepterat, vilket i sin tur försvårar senare möjligheter att stävja "asociala" och kriminella tendenser.

Under *latensperioden* då barnet börjar skolan kan frånvaron av positiva upplevelser och "framgång" i skolarbetet och avsaknaden av stimulering och positiva identifikationer i familjen leda till *underlägenhets känslor*. Barnet upplever efterhand sin egen aktivitet som meningslös och kommer varken att vilja eller kunna ta ansvar för skolarbete eller annan målinriktad aktivitet. Misslyckanden i skolarbetet internaliseras och överförs dessutom ofta på barnets relationer till andra barn både i och utanför skolan.

Då barnet når könsmodnhet och kommer in i *puberteten* försvåras sökandet efter identitet om föräldrarna själva har problem med sin identitet och barnet därför möts av ambivalens och oklarhet. Ibland kräver föräldrarna att barnet skall bete sig "vuxet" och ta ansvar — ibland får det vara barn och slippa ta ansvar etc, ibland ställs krav på vuxet sexuellt beteende — ibland är dylikt beteende helt förbjudet etc. Identitetsutvecklingen där barnet strävar att efterlikna och internalisera beteende och identitet hos den vuxne föräldern av samma kön, blir ofta problematisk både för pojkar och flickor i multiproblemfamiljen. För pojkarna uppstår svårigheter eftersom det inte alltid finns någon fader att efterlikna och när fadern väl är hemma kan hans beteende vara mycket skiftande och ambivalent. Ibland är han full — ibland nykter, ibland arg — ibland som förnöjsamheten själv, ibland skäller han och slår — ibland är han kärleksfull med nära kroppskontakt etc. Barnet undrar: "Vem är egentligen pappa?" Flickorna får också problem i sin identifikationsprocess eftersom mamman ofta betar sig på ett liknande oklart och ambivalent sätt. Flickan blir kluven mellan den bild hon får i skolan, genom massmedia etc av hur mammor skall vara — "den goda modern" — och det hon ser själv i sin egen mammas beteende.

De störningar i identitetsutvecklingen som ofta blir fallet för barn och ungdomar i multiproblemfamiljen kan senare i livet, då dessa ungdomar skall etablera *partnerförhållanden* med intim vänskap och vuxna sexuella relationer, komma att försvåra sökandet efter känslomässig närhet och intimitet. Följden kan antingen bli *isolering*, såväl faktisk som upplevd, eller stereotypa parförhållanden med *makt- och ansvarsproblematik*. *Sexuella problem* med oklara eller "överdrivna" roller (kvinnor som enbart sexualobjekt och män med överdriven manlighet, typ "macho") kan också bli följden.

Behovet hos den vuxna människan att känna och veta att "någon behöver mig" såväl i relationer till barn och vuxna som i arbetslivet kom-

mer att försvåras av multiproblemfamiljens situation. Om barnen är omhändertagna och placerade långt bort från hemmet (för att de "dåliga" omyndigförklarade biologiska föräldrarna inte skall kunna "skada" barnen med sitt ofördelaktiga inflytande) och om man dessutom, som de flesta vuxna individerna i multiproblemfamiljerna, är utestängd från arbetslivet och isolerad från övrig social gemenskap, blir känslan att *inte vara behövd* den dominerande upplevelsen. — "Jag är värdelös. Ingen behöver mig — jag duger inte till någonting överhuvudtaget."

Den bristande omvårdnaden och behovstillfredsställelsen, tidiga ångestupplevelser och separationer, svårigheter med identifikation och gränssättning etc för med sig att *jag-utvecklingen försvåras* vilket ofta leder till *jag-svaghet*. Individerna får låg ångest- och frustrationstolerans och kan inte heller som vuxen uppskjuta omedelbar behovstillfredsställelse eller konstruktivt kompensera för denna. Man ger efter för yttre social påverkan och har svårigheter med att någon längre tid ägna sig åt en målinriktad aktivitet. Svårigheterna i individuations-/separationsprocessen kan leda till att barnet inte uppnår sk "helobjektkonstans" på ett tillfredsställande sätt. (Behandlas mera utförligt under "Förhållningssätt" Del III: Kap 13.5.)

Eftersom barnet i multiproblemfamiljen ständigt konfronteras med nya svåra problem och misslyckanden är det vanligt att barnet vid dessa ständiga påfrestningar svarar med att regrediera till tidigare utvecklingsfaser. Beroende på tidigare fixeringar uppvisar barnet ett omåttligt beroende och ett klängigt "oralt beteende" — eller ett apatiskt eller trotsigt "analt beteende". Svårare problem i tidig barndom kan resultera i utvecklingsstörningar i form av oral eller anal "karaktär".

Sammanfattningsvis kan den brist på omvårdnad, trygghet, kontinuitet, stimulans, regler och normer etc som ofta är fallet i multiproblemfamiljen orsaka många störningar i barnets utveckling. Resultatet är ofta att barnet blir "jag-svagt", osjälvständigt etc. Detta kommer att påverka individen även som vuxen med otillfredsställda behov, omogenhet och svårigheter i relationer till andra människor. När en sådan människa själv blir förälder försvåras dessa störningar i sin tur hennes möjligheter att ge sina barn den omvårdnad, trygghet, stabilitet etc som hon själv har saknat.

8.2 Problem och störningar på inter-personell nivå

Se "Teorier på inter-personell nivå" i Appendix Kap 26.

8.2.1 Familjesystemets struktur

För att en familj (som system) skall fungera tillfredsställande krävs anpassning dels till övergripande system — att förhållandet till släkt, grannar, grupp och klass och till samhället i stort fungerar väl, dels inom systemet — att klarhet råder mellan de ingående subsystemen beträffande tillhörighet, funktion, rollfördelning och inbördes arbets- och ansvarsfördelning.

Detta sammanhänger med gränserna mellan subsystemen inom familjen och mellan familjesystemet som helhet och andra och övergripande system. Gränserna måste både vara tydliga, klara och flexibla. Detta medger öppet utbyte mellan subsystemen och till andra system och erbjuder samtidigt den stabilitet och trygghet som behövs för systemets fortlevnad.

Multiproblemfamiljen är oftast ett mycket *dysfunktionellt* fungerande *familjesystem*.

Karakteristiskt för dessa familjer är att *gränserna* antingen är mycket *oklara och suddiga* eller att de är mycket *stela*. Det är t ex vanligt att fadern (fäderna), särskilt vid missbruk, både hålls och själv håller sig "utanför" familjen — saknar kontakt med barnen, varken får eller ger information, inte tar ansvar för barnens omvårdnad, familjens ekonomi, hemmets skötsel etc (stel gräns). Mannen kan däremot ha mycket täta och omogna relationer till sin mor, sina bröder och suparkompisar (suddiga gränser). Kvinnan har i sin tur ofta en mycket tät och nära kontakt med sin familj, speciellt sin mor, som får alla förtroenden och tar stor del i ansvar och arbete etc (suddig gräns), eller också har hon blivit familjens "svarta får" som man överhuvudtaget inte umgås med (stel gräns). Genom olika förbindelser, skilsmässor och fäder som kommer och går är det inte ens alltid klart vilka som ingår i make/maka- eller föräldrarsubsystemet (suddiga gränser).

Förhållandet *mellan föräldrar och barn* växlar på liknande sätt mellan stela och suddiga gränser. I vissa sammanhang får barnen klara sig helt själva och var och en har "nog med sig själv", t ex i situationer då båda föräldrarna tar till missbruk (stela gränser).

I andra sammanhang finns nästan inga gränser alls och barnen får ta del i föräldrarnas gräl, intima förhållanden etc.

Föräldrarna sinsemellan har t ex sällan något egentligt privatliv utan barnen dras in i alla problem och konflikter (suddig gräns). När någon får *rollen som föräldrabarn* och partner (-substitut) blir det samtidigt oklart vilket subsystem som detta barn egentligen tillhör — make/maka-, föräldra- eller syskonsubsystemet. Vid bråk och konflikter *mellan syskonen* får barnen sällan möjlighet att klara upp dessa själva utan oftast kommer mamman rusande för att lösa konflikten åt dem (suddig gräns).

(Sådana konflikter kan indirekt vara ett sätt, kanske det mest effektiva, för barnen att få engagerad kontakt med sina föräldrar.)

Familjesystemets *förhållande till andra och övergripande system* präglas också av antingen stela eller oklara gränser.

Kontakterna med ursprungsfamiljer och släkt är antingen mycket täta och alla tar del i allas bekymmer (suddig gräns) eller också finns det ingen som tar något ansvar och familjen är helt isolerad och utfrusen (stel gräns).

Familjen står *utanför vanlig social samhällsgemenskap* (stel gräns). Man kanske inte ens tilltalas på lekplatsen, i tvättstugan eller i speceriffären, man blir så gott som aldrig inbjuden av grannarna "på kaffe", barnen får inte leka med deras barn etc (stel gräns). I alla andra sammanhang där familjen är isolerad och utestängd från kontakt och gemenskap råder stela gränser. Vid familjens offentliga bråk med uppträden i trappuppgångar etc saknas däremot adekvata gränser.

För att ett familjesystem som helhet skall fungera tillfredsställande måste *familjens olika subsystem uppfylla vissa funktioner*: samhörighet och intimitet inom *make/maka-subsystemet*, gemensamt utövande av auktoritet och ansvar i barnuppfostran inom *föräldrarsubsystemet* och möjlighet att lära sig förhandla och samarbeta inom *syskonsubsystemet*. Detta *omöjliggörs* ofta av multiproblemfamiljens stela eller oklara gränser.

I alla system finns *termostatfunktioner* som upprätthåller jämvikten. Dessa tenderar dock att vara mer *rigida och omedvetna* med hemligheter, myter, psykosomatiska sjukdomar och syndabocksprocesser, ju mer dysfunktionellt familjesystemet fungerar. Detta är vanligt i multiproblemfamiljen där t ex missbruket i sig, med de reaktioner det för med sig från övriga familjemedlemmar, fungerar som en termostatfunktion. Man underhåller myter om "orsaken" till missbruket, information hemlighålles för missbrukaren och mannens missbruk "kompenseras" ibland av hustruns psykosomatiska besvär. Om mannen i perioder slutar med sitt missbruk är det inte ovanligt att kvinnan eller någon annan familjemedlem istället sjukförklaras och utses till syndabock.

Relationerna inom multiproblemfamiljen är oftast dysfunktionella. De karakteriseras ofta av *symmetrisk upptrappning* där t ex alla tävlar om att vara "lika sjuka" eller av *stel komplementaritet* där t ex hustrun hela tiden är "ansvarsfull och arbetsam" i förhållande till den "oansvarige och late" mannen. *Meta-komplementaritet* är vanlig vid missbruk då missbrukaren genom sitt beteende kan "kontrollera" hela den övriga familjens förväntningar och handlingar. *Pseudosymmetri* kan också förekomma t ex då kvinnan "befaller" mannen — "dela ansvaret med mig nu då så får vi se hur du klarar det". Om mannen då "sköter sig" kommer han samtidigt (på meta-nivån) att erkänna kvinnans överläge i deras maktrelation. Resultatet blir oftast att mannen "trotsar" henne och därmed uppfyller förväntningarna att han är lat och ansvarslös.

Samma typ av *dysfunktionella relationer* som finns inom familjen

präglar ofta relationerna *mot yttervärlden* — inte minst mot de sociala myndigheterna. "Vinsten" som familjen gör i den stelt komplementära relationen mellan den "ordningsamme och hårt arbetande socialassistenten" och den "misskötsamma och ansvarlösa" familjen är just att man slipper ta ansvar sköta sig etc. Genom sin "ansvarlöshet" kan familjen "tvinga" socialarbetaren att "spela med" i den dysfunktionella relationen och "ta hand om" familjen (meta-komplementaritet). Det är inte ovanligt att socialassistenten i gengäld försöker "tvinga" familjen till eget ansvarstagande och "skötsamhet" (pseudosymmetri).

I alla familjer finns *rollkonflikter* t ex när det gäller de olika förväntningar som finns på kvinnan. Dessa konflikter ger samtidigt möjligheter till förändring och utveckling. En förutsättning är dock att familjen öppet och konstruktivt kan diskutera och gemensamt komma fram till nya roller och relationer. Sådana överenskommelser är svåra att åstadkomma i multiproblemfamiljen på grund av ovanan att samtala konstruktivt och på grund av familjens kaotiska vardagsförhållanden där folk "kommer och går" och alla sällan är tillsammans samtidigt.

Sammanfattningsvis skapar alltså både familjens inre struktur och dess relationer till omvärlden svårigheter för familjen att fungera som ett funktionellt öppet system med klara gränser, relationer och roller.

8.2.2 Familjens kommunikation och processer

Kommunikationen i multiproblemfamiljen är dysfunktionell i flera avseenden främst inom familjen men också i vissa fall på grund att familjens språk skiljer sig från det språk som t ex talas i skolan. Att kommunikationen är dysfunktionell inom familjen är i sig inte speciellt utmärkande (det "förekommer i de bästa familjer"). Multiproblemfamiljen kan där emot ha större svårigheter att komma tillrätta med problemen genom sin kaotiska situation och större ovana att samtala tillsammans.

Mycket av den dysfunktionella kommunikation som närmare beskrevs i Appendix: Kap 26:1:2 förekommer i familjen: *inkongruenta budskap*, som inte överensstämmer mellan innehållet och det sätt på vilket innebörden förmedlas, *dysfunktionella mönster*, ofta klandrande eller avledande, och *uteblivna gensvar* i interaktionen, där man varken bekräftas eller avvisas utan många gånger inte alls blir definierad (dvs relationen förnekas).

Att kommunikationen är dysfunktionell är inte särskilt förvånande eftersom så gott som samtliga i familjen är osäkra, bittra, besvikna och uppgivna och rädda att den trygghet som familjen trots allt utgör helt skall försvinna genom splittring och separationer.

Processerna i multiproblemfamiljens kommunikation är vanligen mycket dysfunktionella, t ex sättet att besluta om ansvars- och arbetsfördelning och sättet att lösa konflikter. Ofta kommer man inte fram till någon lösning eller något beslut överhuvudtaget utan det mesta rinner ut i sanden. Någon verklig förändring i processerna, i *sättet* att interagera, äger

sällan rum. Detta sammanhänger med den kaotiska situationen och dåliga självkänslan och med att energin går åt till att möta den aldrig sinande strömmen av akuta problem.

Processerna i familjens mera övergripande livssituation och var man som familj står i sin egen "historiska" utveckling är liksom i andra familjer i hög grad påverkade av det övergripande samhällssystemets ekonomiska, politiska och sociala strukturer. För multiproblemfamiljen får denna påverkan karaktären av en *utslagningsprocess*. Å ena sidan blir familjen utkonkurrerad, utstött och isolerad genom samhällssystemets utslagningsmekanismer. Å andra sidan kommer familjens eget beteende ytterligare att förstärka dess isolering och utslagning.

Familjens processer kan också ses som återkommande mönster i ett längre historiskt perspektiv. Det är slående hur *mönster* i kommunikation, i missbruk, i relationer man—kvinna—barn och i den sociala utslagningen *också kan ses i föräldrarnas egna ursprungsfamiljer*, ibland generationer bakåt.

Familjens *normer* kan ibland, t ex när det gäller tillfälliga förbindelser och flera fäder till barnen, skilja sig från normerna i andra familjer. I andra avseenden råder det emellertid oftast en stor samstämmighet mellan multiproblemfamiljens normer och dem som är förhärskande i det övriga samhället, t ex att det är dåligt att vara arbetslös och leva på socialhjälp. Familjens känsla av misslyckande förstärks ytterligare när man inte kan leva upp till dessa ideal.

8.2.3 Familjens världsmodell

När det gäller *representationella system* i kommunikationen skiljer sig inte multiproblemfamiljen från andra familjer. Däremot är det särskilt viktigt att kunna möta familjen på dess nivå och tala ett språk som de förstår. Att någon lyssnar till dem och försöker sätta sig in i deras situation och "förstå" utifrån deras perspektiv och sätt att kommunicera tillhör nämligen inte familjens vanligaste erfarenheter.

Beträffande *världsmodell* är *avsaknaden av distans, överblick och upplevda valmöjligheter* mycket karakteristisk för multiproblemfamiljen. Tillvaron uppfattas oftast som en enda lång vandring nere bland träden — dit ljuset sällan når, där energin går åt till att fälla ett träd i taget och där man aldrig får perspektiv på hela skogen. Familjens *begränsade världsmodell* med oförmåga att se sin situation i stort förstärker den onda cirkeln med dåligt självförtroende, vanmakt och isolering.

8.3 Utslagning på strukturell nivå

För val av teoretiskt synsätt på strukturell nivå se "Dialektiskt systemperspektiv" under "Samhällssyn", Del I: Kap 3.2. Som bakgrund till

multiproblemsfamiljens utslagning se de mer generella beskrivningarna av industrisamhällets utveckling och dess negativa konsekvenser under Del I: Kap 3.1 och 3.3.

En utveckling som jag vill komplettera mitt tidigare resonemang med är två simultana processer som jag tycker mig kunna se i samhällssystemet beträffande gränserna mellan subsystem och överordnade system och som kan få konsekvenser för vad som betraktas som avvikande respektive " normalt".

Å ena sidan har samhällsutvecklingen lett till *stelare gränser* med mindre utbyte av energi och kommunikation *mellan människor*. — Individ/familjen blir alltmer isolerad från andra människor, familjer, grannar etc och från närmiljön, primärgrupper. "Det sociala nätverket" får minskad betydelse för socialisation, stabilitet, kontinuitet, gränssättning, gemenskap och trygghet. Å andra sidan har denna utveckling lett till att *gränserna alltmer tunnats ut mellan den enskilde och samhället som helhet* genom att socialisationsprocessens tyngdpunkt alltmer flyttats från familjen till sociala institutioner och till det massiva utbudet av reklam, massmedia etc. Det blir svårare för den enskilde att upprätta flexibla och klara gränser med öppenhet mot andra människor, samtidigt som utrymmet för personlig integritet i förhållande till samhällets värderingar och normer minskar.

Sammanfattningsvis tror jag att människan i vårt moderna industrisamhälle blir allt mindre "social" — i betydelsen att hon har ytterligare personliga sociala kontakter — samtidigt som hon blir alltmer "social" — i betydelsen att hon har svårare att dra gränser mellan sig själv, sina egna tankar och värderingar och samhällets ideologi och värdesystem. En effekt av denna utveckling kan vara att den enskilda människan får ett allt *mindre utrymme* för att uppträda "avvikande" i betydelsen utveckla en egen "unik" individualitet.

Som jag tidigare deklarerat (Del II: Kap 6.2.2) delar jag Marx syn på *människan i det industrialiserade samhället* som *alienerad*. När människan säljer sitt arbete som en vara blir hon själv förtingligad — hon blir främmande både för sitt arbete, sina produkter, sig själv, sina medmänniskor och det "mänskliga". Jag instämmer också med Marcuse i att den "teknologiska rationaliteten" leder till att produktionsprocesserna i sig blir dominerande över såväl arbete, utbildning och det yttre livet som över ideologier, värderingar, normer och individens sätt att tänka och handla. Följden blir en *massiv social kontroll*, en dold, mystifierande och för människan omedveten manipulation — ett *endimensionellt tänkande*.

Multiproblemfamiljens individer är ju i strikt mening inte det typiska exemplet på den (enligt Marcuse) "helt igenom alienerade människan", (förenklat) den genom sin internaliserade konsumtionsideologi och höga levnadsstandard "nöjde" arbetaren. I multiproblemfamiljen tror jag emellertid att alienationsprocessens generella effekter blir ytterligare

förstärkta genom att familjerna utestängs från skapande möjligheter, genom deras isolering och vanmakt och genom avsaknaden av distans och överblick. I ett vidare perspektiv anser jag därför att *i multiproblemfamiljens individer får alienationsprocessen sitt djupaste uttryck: främlingskap* för det man skapar, för sig själv och andra och omedvetenhet om sig själv som skapare av sina livsbetingelser, *ettendimensionellt tänkande* och en *begränsad världsbild* med avsaknad av faktiska men framförallt av upplevda valmöjligheter som gör att man nästan inte ens kan tänka sig att en förändring är möjlig.

Den yttre situationen och den egna känslan av främlingskap inför arbetet inverkar också negativt på individens engagemang och identifikation i sociala relationer, fritidssysselsättningar och politiskt engagemang. (Man skulle annars kunna tro att ett tråkigt monotont arbete kompenseras med större engagemang utanför arbetet, men studier inom bl a arbetspsykologi har snarare visat på motsatsen.)

Tillsammans med vinstintresset ger alienationen, den sociala kontrollen och det endimensionella tänkandet en grogrund för den alltmer tilltagande kommersialiseringen inom en rad olika områden både beträffande varor, underhållning och "kulturutbud". Här erbjuds en glättad drömvärld till vilken man kan fly från det trista arbetet och ensamheten. Multiproblemfamiljen som saknar ekonomiska och andra möjligheter att skaffa alla prylar, kläder etc som reklamen lockar med, kommer att känna sig ännu mer utanför med isolering och utslagning som följd.

Konkurrenssamhället präglas av ett allt mer stegrad tempo i livsföringen och ökade krav på specialisering, utbildning och mobilitet. Individualismen och den personliga framgången ("satsa på dig själv") blir ledstjärnor vilket begränsar möjligheterna till jämlikhet, solidaritet och gemenskap. De som inte hänger med slås ut och *samhällets bristande jämlikhet kvarstår* eller förstärks. Gunnar och Maj-Britt Inghe beskriver i "Den ofärdiga välfärden" (1970 s 275—289) hur samhällets utstötta i ökad utsträckning har social "belastning", psykiska problem, tendens till isolering, högre grad av omflyttning, försörjningssvårigheter, bostadsproblem, konflikter med omgivning och hjälporgan och oförmåga att fullfölja sina initiativ och planer. Inghes visar hur problematiken har en tendens till upprepning i nästa generation och hur de avviker genom sitt eget agerande och samhällets utstötningsprocess inte "passar in" i vårt välfärdssamhälle och ibland på olika sätt ställs utanför det sociala trygghetssystemet.

Låginkomstutredningen (SoU 1970:34) använde nio olika komponenter i sitt begrepp *levnadsnivå*: hälsa, kostvanor, bostad, uppväxtförhållanden och familjerelationer, utbildning, sysselsättning och arbetsplatsförhållanden, ekonomiska resurser, politiska resurser, fritid och rekreation. Man definierade levnadsnivå som individens förfogande över resurser i pengar, ägodelar, kunskaper, psykisk och fysisk energi, sociala relationer, säkerhet m m med vars hjälp individen kan kontrollera och *medvetet styra sina livsvillkor*.

Multiproblemfamiljen har problem inom så gott som alla dessa områden och har alltså mycket små möjligheter att själv påverka och styra sin situation med maktlöshet (= fattigdom) och utslagning som följd. Jag instämmer i Gustav Jonssons slutsats (1973 s 13) att om låg levnadsnivå och fattigdom hänger samman med att inte kunna råda över sitt eget öde så innebär detta att vård som beslutas över huvudet på människor, för deras räkning, samtidigt ökar deras fattigdom och sänker deras levnadsnivå i betydelsen maktlöshet och minskad självbestämmanderätt.

Det är mer än tio år sedan Gustav Jonsson och makarna Inghe m fl skrev om det sociala arvet och utslagningen. Tyvärr måste man konstatera att trots en fortsatt ökning av den materiella levnadsstandarden har situationen beträffande utslagning snarare blivit sämre än bättre sedan dess — missbruk som går allt längre ned i åldrarna, fler förtidspensionärer, ökad ungdomsarbetslöshet etc. Detta drabbar allra hårdast de socialt sämst ställda grupperna. *Konkurrenssamhället förstärks* — och de utslagna blir alltmer utslagna. Multiproblemfamiljerna och deras individer hör till de grupper som ligger allra sämst till i dessa utslagningsprocesser.

Ett dialektiskt systemperspektiv (se Del I: Kap 3.2), betonar det ömsesidiga samspelet mellan å ena sidan samhällssystemets övergripande strukturella påverkan och å andra sidan individens egen möjlighet till medvetande, aktivitet, val och handling för förändring. *Multiproblemfamiljens utslagning* kan ses i dialektiken mellan dessa båda perspektiv. Det är ett faktum att familjen oftast är utslagen i alla de yttre avseenden beträffande arbete, utbildning, ekonomi, isolering från sociala kontakter, traumatiska separationer etc som är utslagningsmekanismernas effekter. Men dessutom är det karakteristiskt för dessa familjer att de saknar *medvetenhet* om de små men ändå möjligheter som finns till eget agerande för förändring. Den situation man har och de problem man möter uppfattas som något som "drabbar en utan att man själv har med det att göra".

I systemteorins strukturalistiska perspektiv påverkar det övergripande systemet individens/familjens/gruppens/klassens position i detta system i hög grad de enskilda personernas såväl faktiska situation och handlingar som deras syn på sig själva och deras upplevelser av valmöjligheter. I multiproblemfamiljens fall är deras upplevelser av vanmakt, mindervärde och misslyckanden i mycket styrda av familjens *position i samhället som utkonkurrerad/utestängd/aldrig insläppt*. Detta leder till *isolering av familjesystemet* med stela gränser mot omvärlden och avsaknad av interaktions- och kommunikationsutbyte. Isoleringen bidrar i sin tur till identiteten som avvikare och får till följd att familjens faktiska och upplevda möjligheter till egen aktivitet och påverkan av sin situation ytterligare minskar.

Utslagningen av multiproblemfamiljen (liksom av alla former av avvikelser) fyller en *termostatfunktion i samhället* som helhet. Den bidrar till

homeostasen i samhällssystemets strukturer och processer genom att ha en kontrollerande, avskräckande, disciplinerande och mystifierande funktion: "Det gäller att inte själv bli utslagen eller betraktad som avvikare, sjuk eller galen så det är bäst om man sköter sig, anpassar sig och inte bråkar för mycket."

Homeostasen i samhällssystemet, med den tröghet mot förändring som denna innebär, medverkar dessutom till att *utslagningsmekanismerna hela tiden fortgår*. De som en gång slagits ut och betecknats som avvikare kommer därför med stor sannolikhet att hållas kvar i denna position om inga radikala förändringar sker.

På strukturell nivå kan alltså utslagningen av multiproblemfamiljen sammanfattningsvis ses som utslag av det övergripande samhällssystemets strukturer och processer *familjen som resultat och bärare av vårt samhällssystemets negativa konsekvenser*.

9 Avvikelse och utslagning — ett försök till generaliserbart teoretiskt perspektiv

I detta kapitel skall jag försöka presentera min egen syn på avvikelse och utslagning. Presentationen får formen av en sammanfattande teoretisk syntes. Den utgår både från den tidigare redovisningen av olika teoretiska perspektiv på avvikelse och utslagning och från min beskrivning och analys av multiproblemfamiljen. Eftersom det konkreta förändringsarbete, som kommer att beskrivas i Del III, är hemma-hosarbete med multiproblemfamiljer kommer analysen primärt att inriktas på dessa familjer. Det synsätt som presenteras skall emellertid inte enbart uppfattas som avgränsat till dessa familjer eller till hemma-hosarbete utan jag hoppas att det skall kunna användas mera generellt i socialt förändringsarbete.

9.1 Sammanfattande kritik av de presenterade teorierna om avvikelse, utslagning och alienation i relation till multiproblemfamiljens inre och yttre situation.

Multiproblemfamiljen skiljer sig inte i någon särskiljande grad från andra familjer beträffande genetiskt arv och biologisk konstitution (det har åtminstone hittills inte bevisats). Att multiproblemfamiljen statistiskt uppvisar en högre frekvens av såväl somatiska sjukdomar som diagnostiserade psykiatriska avvikelser ser jag som avhängigt familjernas sätt att leva med en kaotisk vardagssituation och de separationer, utvecklingsstörningar etc som följer av samhällets utslagningsmekanismer. Jag menar givetvis inte att man skall negligera somatiska sjukdomar eller psykiska problem men jag anser inte att dessa förhållanden är grundorsakerna. *Biologiska/genetiska/konstitutionella eller psykiatriska sjukdomsmodeller* kan därför enligt mitt förmenande *inte* förklara avvikelse och social utslagning i multiproblemfamiljen.

I vid bemärkelse har givetvis allt mänskligt beteende, såväl "normalt" som "avvikande", att göra med någon form av kognitiv och emotionell inläring. Att däremot som vissa extrema inlärningspsykologer betrakta hela denna inläring i *stimulus-respons-modeller* ser jag som en mycket *grov förenkling*. Anledningen är att jag tror att alla människor, också de som är avvikande och utslagna, i grunden är aktiva, skapande, förstående, meningsskapande människor — inte mekaniska stimulus-respons-lådor.

Att som *anomitraditionen* i den anglosaxiska sociologin se avvikelser som utslag av konflikter mellan internaliserade mål/ideal och institutionaliserade medel/regler är enligt min uppfattning en användbar delförklaring till multiproblemfamiljens avvikelse och utslagning. I dessa familjer kommer konflikterna i första hand att röra sig *inom ett normsystem* eftersom familjens generellt enligt min erfarenhet omfattar de övergripande värderingarna i vårt samhälle: att man skall vara produktiv, tjäna pengar, konsumera mera etc. Det kan förekomma lösningsförsök enligt Mertons alternativ "avvikande innovation", dvs att acceptera målen men inte medlen, vilket t ex kan yttra sig i olika former av kriminalitet. Den dominerande lösningen av denna konflikt sker emellertid enligt Mertons "reträtt"-alternativ, dvs att *ge upp* både mål och medel: "Vi kan ändå aldrig få det så där fint med hus, bil, dyra möbler och utlandssemester. Det är lika bra att sluta kämpa. Det enda sätt som vi skulle kunna få det så där är att vinna på lotteri."

Chicago-traditionens synsätt att avvikelser beror på *inläring av ett kulturmönster* kan användas som delförklaring. Genom sitt "sociala arv" generationer bakåt lär sig dessa familjer att leva i "multiproblem-miljö", med det sätt tänka och fungera i barnuppföstran, parrelationer, ekonomiska transaktioner, inställning till skola, arbetsliv etc som präglar denna "kultur".

Det går även att använda de *sociologiska stämplingsteorierna* som delförklaring både på individernas utveckling och på familjen som helhet. Stämplingsprocesserna kan ses som onda cirklar över flera generationer. — Man föds in i en familj som redan är stigmatiserad som avvikare och utslagen. Denna stigmatisering upprepas och förstärks ofta med den aktuella generationens individer. Utslagningen startar redan före barnets födelse med negativa förväntningar och övervakning från olika myndigheter. Den fortsätter i familjens uppföstran och i utstötning på gården, i sandlådan, på daghem, i skolan etc. Ibland förstärks den ytterligare genom barnhems- och fosterhemsplaceringar och deltagande i "asociala" ungdomsgång. Den fullbordas i utslagning från arbetslivet, placering på olika institutioner och intagning på mentalsjukhus etc. Utvecklingen till avvikaridentitet startar alltså före barnets födelse, den förstärks under uppväxten och den vidmakthålls genom samhällssystemets termostatfunktioner.

Även om jag principiellt instämmer i Cohens resonemang om *desorganisation* av sociala system anser jag inte att denna förklaringsmodell går att tillämpa på den typiska svenska multiproblemfamiljen. Enligt min uppfattning är inte dessa familjers situation resultat av det sociala systemets upplösning utan tvärtom ett utslag av det övergripande samhällssystemets "normala" funktion, där avvikelserna som termostatfunktion snarare bidrar till att bevara systemets homeostas.

Cloward och Ohlins speciella teori om *val av olika illegitima medel* ser jag inte som särskilt tillämpbar och inte heller Parsons tillämpning av systemteori (som jag uppfattar som alltför statisk, sluten och odialektisk).

Som jag tidigare deklarerat instämmer jag i *Marx strukturalistiska synsätt på alienationsprocessen* och i *Marcuses kritiskt analytiska resonemang* (med undantag för hans "pessimism" beträffande förändringsmöjligheter). Enligt min uppfattning är multiproblemfamiljens situation och sätt att tänka och handla ett uttryck för alienationsprocessen i dess mest fullgångna bemärkelse. Däremot ser jag svårigheter i att använda dessa omfattande och allmänt hållna teorier som enda förklaring till multiproblemfamiljernas specifika situation.

För att också kort kommentera *min egen analys* av multiproblemfamiljen så uppfattar jag denna som principiellt riktig på respektive nivå, (även om den säkert kan göras både bättre och mera utförlig). Däremot måste jag, i anslutning till mitt tidigare nivåresonemang (i Del I: Kap 4) påpeka att ingen av dessa analyser på sin respektive nivå är tillräcklig som förklaring till multiproblemfamiljens avvikelse och utslagning.

Sammanfattningsvis anser jag alltså att flera av de tidigare redovisade teorierna om avvikelse, utslagning och alienation, liksom min egen nivåanalys, kan ge värdefulla bidrag till förståelse av multiproblemfamiljens problematik. *Ingen av dessa teorier eller analyser räcker emellertid var för sig som förklaring.*

9.2 Ett försök till dialektiskt helhetsperspektiv på avvikelse och utslagning

För att skapa ett generaliserbart teoretiskt perspektiv på avvikelse och utslagning krävs en helhetssyn som omfattar både individ-, familje-, grupp- och samhällsnivå och som tar hänsyn till det historiskt dialektiska samspelet inom och mellan dessa nivåer.

Jag skall försöka skissera ett förslag till en sådan helhetssyn på avvikelse och utslagning med hjälp av *tre perspektiv*:

- strukturalistiskt perspektiv
- nivåperspektiv
- historiskt perspektiv.

9.2.1 Strukturalistiskt perspektiv

Samhällssystemet i sig, med sin "normala" funktion, utgör grunden till de alienationsprocesser och utslagningsmekanismer som leder till avvikelse och utslagning. Samhällssystemets övergripande strukturer och processer avseende produktion, teknologi, arbetsdelning, ekonomi, maktrelationer etc utövar en "strukturell påverkan" (se Del I: Kap 3.2 och 3.3.1) på såväl såväl samhällets/kulturens normer, värderingar och ideologier som på underordnade systems (klassers/grupper/organisationers/familjers/individens) positioner, handlingar, upplevelser och identi-

tet. Det industrialiserade samhällets tillväxtideologi och "teknologiska rationalitet" och individens relation till sitt arbete i vid bemärkelse får till följd att *konkurrens, individualism, masskonsumtion, likriktning och "endimensionalitet"* betonas och förstärks. (Jag ser härvid ingen avgörande skillnad mellan högindustrialiserade samhällen med olika officiella ideologier.)

De ekonomiska processerna och maktrelationerna leder till *faktiska konflikter* mellan klasser och grupper i samhället. Dessa reella konflikter *mystifieras och kompliceras* emellertid av det högindustrialiserade samhällssystemets "*absorberande*" *samhällsformation* (se Del I: Kap 3.3.4) där "alla är beroende av alla". Samhällssystemets homeostasmekanism motverkar såväl att konflikter blir synliga som att verkliga förändringar sker.

Produktionsprocesserna, arbetsdelningen, det privata ägandet etc leder, i enlighet med huvuddragen i Marx, Marcuses och Fromms synsätt, till att *människan blir alienerad* (se Del II: Kap 6.2.2). Hon står "utanför" sitt arbete och blir ett förtingligt objekt, en vara som kan köpas och säljas. Alienationen leder till ett "*mystifierande förtryck*". Genom massiv social kontroll, hög materiell levnadsstandard och viss kontrollerad, förflockad och mekaniserad driftsutlevelse hålls människan "nöjd" — omedveten om sitt "slaveri". Psykologiskt innebär detta att människan blir främmande för både arbetet, produkten, sig själv, andra och det "mänskliga". Hon blir omedveten om det dialektiska ömsesidigt skapande förhållandet mellan henne själv och samhället — omedveten om att hon själv kan påverka sina levnadsbetingelser.

Samhällssystemets "inbyggda" *socialisationsprocess* (se Del I: Kap 3.3.3) fyller härvid en *termostatfunktion* genom att reproducera "personlighetsstrukturer" som "passar in" och anpassas till samhällets strukturer. Detta leder till att man upplever det rådande systemet som naturligt och självklart vilket ytterligare minskar behovet av förändring.

I multiproblemfamiljen tar sig konsekvenserna av alienationsprocessen sitt djupaste uttryck i avsaknad av skapande möjligheter och i främlingskap, endimensionellt tänkande och begränsad världsbild.

Samhällssystemets strukturer och processer leder, i enlighet med anomitraditionen, till att *konflikter uppstår mellan internaliserade ideal* och samhällsnormer och de institutionaliserade och socialt accepterade *medel och regler* som står till buds för klasser/grupper/familjer/individer att nå dessa mål. I multiproblemfamiljens fall löses denna konflikt oftast enligt Mertons "reträtt"-alternativ, dvs att man *resignerat ger upp både mål och medel*. (Se Del II: Kap 6.2.1.)

Utslagningsmekanismerna i sig kommer att fungera som *termostatfunktioner* för bevarande av samhällssystemets homeostas. De utslagna har genom sin "utestängning" små faktiska möjligheter att åstadkomma avgörande förändringar. I sin utslagna position fyller de dessutom en "avskräckande syndabocksfunktion" som gör att andra människor inte protesterar utan "sköter sig" och går till jobbet.

Samhällssystemets övergripande strukturer och processer påverkar alltså i hög grad både *utslagningsmekanismerna* som sådana, *vilka människor* som blir utslagna och *den enskildes* identitet och sätt att tänka och handla som utslagen/avvikande.

9.2.2 Nivåperspektiv

Avvikelse och social utslagning kan ses som onda cirklar över både strukturell, interpersonell och intrapsykisk nivå.

Strukturell nivå

Multiproblemfamiljens situation som utslagen är en följd av utslagningsmekanismerna i det industrialiserade samhällets normala strukturer och processer. *Familjen blir utslagen eller "aldrig insläppt"*.

Detta leder till utestängning och *isolering* från den normala samhällsgemenskapen i arbete, utbildning, sociala kontakter, fritidsverksamhet, kulturutbud etc. Avsaknaden av vanlig social gemenskap ersätts delvis av en mängd myndighetskontakter. Utslagningen leder också ofta till konflikter mellan de normer, värderingar och ideal som finns i vårt samhälle beträffande arbete, utbildning, pengar, egendom, status etc och de medel som familjen kan använda för att nå upp till dessa mål.

Familjen *saknar politisk och social "kompetens"* och situationen präglas av *faktisk maktlöshet*. Möjligheterna för familjen att själv åstadkomma positiva förändringar i sin situation blir följaktligen små.

Interpersonell nivå

Multiproblemfamiljen är vanligen ett mycket *dysfunktionellt system*. Gränserna är antingen stela eller suddiga både mot ursprungsfamiljer och omvärld och mellan familjens olika subsystem. Kommunikationen präglas av inkongruenta budskap, av klandrande eller avledande mönster och av relationsförnekande gensvar. Relationerna karakteriseras ofta av stel komplementaritet eller upptrampad symmetri. Detta leder till oklarheter och svårigheter med gränssättning, beslutsfattande, ansvarsfördelning och konfliktlösning. (Se Appendix: "Teorier på interpersonell nivå" Kap 26 och Del II: Kap 8.2.)

Den *yttre familjesituationen* beträffande ekonomi, hemmets skötsel, hygien, mathållning, tider etc blir *ostrukturerad* och periodvis kaotisk. Nya akuta problem avlöser ständigt varandra.

Familjen och dess medlemmar utsätts för *stämplingsprocesser* med stigmatisering som avvikare. Man stöts ut både av grannar, daghem, skola, arbetsplats och myndigheter etc och ibland också av egen familj och släkt. Familjen bidrar dessutom själv till denna utstötning genom att bete sig avvikande och störande enligt omgivningens förväntningar. Ungdomar från dessa familjer ingår ofta i gäng där avvikaridentiteten

och åtföljande rollbeteende ytterligare lärs in och förstärks. En form av "kulturell inläring" sker också inom familjen genom att man vanligen föds in i en familj som redan fungerar "multiproblematiskt". (Se Del II: Kap 1.2.1.)

Intrapsykisk nivå

Störningar i den kognitiva utvecklingen och försenad språkutveckling blir ofta följderna av multiproblemfamiljens ostrukturerade, "nyckfulla" verklighet och brist på stimulans och uppmuntran. (Se Del II: Kap 8.1.1.)

Störningar i den psykosexuella utvecklingen blir också vanliga. Barnet blir osäkert, osjälvständigt och "jag-svagt" genom bristen på omvårdnad, trygghet, kontinuitet, stimulans och gränssättning. Detta påverkar barnet när det växer upp, med otillfredsställda behov, omogenhet och svårigheter i relationer till andra människor. När en sådan människa själv blir förälder kommer det dessutom att försvåra hennes möjligheter att själv ge sina barn den trygghet, stabilitet etc som hon själv har saknat. (Se Del II: Kap 8.1.2.)

Genom socialisationsprocessen och olika stämplingsmekanismer utvecklas vanligen en *avvikaridentitet* med tillhörande upplevelser av att vara misslyckad, värdelös och inte duga någonting till.

Hos individerna i multiproblemfamiljen framträder *konsekvenserna av alienationsprocessen i dess djupaste psykologiska bemärkelse* (se Del II: Kap 6.2.2). Man uppfattar ofta samhället och sin roll i detta som "lagbundna" och är omedveten om sina visserligen begränsade men ändå möjligheter att själv kunna påverka sitt liv. Man saknar vanligen möjlighet till skapande aktivitet och blir främmande för andra människor. Man har ofta en mycket *begränsad världsbild* med avsaknad av överblick, distans och upplevda valmöjligheter.

9.2.3 Historiskt perspektiv

Avvikelsens och utslagningens problematik måste förstås i ljuset av den bakomliggande *historiska processen* på olika nivåer:

- *I samhällets utveckling som helhet* som under industrialismens framväxt (för att använda Mathiesens terminologi, Del I: Kap 3.3.4) har utvecklats från en "åtskiljande" samhällsformation präglad av "fysiskt tvång, materiell outhärdlighet, ödesolikhet, individvillkorlighet, åtskiljande överbyggnad" till en "absorberande" samhällsformation som präglas av "strukturellt tvång, psykologisk outhärdlighet (med tillfredsställda materiella behov), ödesgemenskap, systemlogik och sammanbindande överbyggnad". Genom en ömsesidig påverkan mellan samtliga system och subsystem i samhället har dessa strukturer och processer blivit så invävd i och beroende av varandra att dessa förhållanden i sig fungerar som termostatfunktioner för bevarande av samhälls-

systemets homeostas. Genom denna utveckling har samhällets utslagningsprocesser ytterligare ”förfinats” och mystifierats.

- *I den enskilda multiproblemfamiljens utslagningsprocess* vilken ofta kan ses över flera generationer. Isoleringen och vanmakten förs vidare genom att man föds och kontinuerligt ”skolas” in i multiproblemfamiljens sätt att tänka och fungera. Familjen är dessutom genom sin ”utgångsposition” som utslagen särskilt föremål för de kontinuerligt verkande utstötnings- och stämpningsmekanismerna.

- *I familjesystemets dysfunktionella strukturer och processer* i kommunikation, relationer, gränssättning, oordning, ständigt nya akuta problem etc. Dessa processer bildar ”mönster” som ofta ”går igen” år efter år.

- *I individens socialisationsprocess och identitetsutveckling* som för individerna i multiproblemfamiljen kan sammanfattas i den ”femstegsprocess” som enligt Gustav Jonsson styr det ”sociala arvet”: missgynnad som barn, misslyckad som vuxen samhällsmedlem, missräknad i föräldrarollen, missnöjd i äktenskapet och misstrogen mot omvärlden. Resultatet blir isolering, dåligt självförtroende och vanmakt (se Del II: Kap 7.1).

9.2.4 Dialektiska processer inom och mellan nivåerna

Även om man i sina försök att strukturera och åskådliggöra verkligheten kan tillåta sig att beskriva denna som uppdelad i olika enheter, dimensioner och nivåer ger detta egentligen en falsk bild. Man måste alltid ta in det dialektiska samspel, den ömsesidigt påverkande process, som kontinuerligt äger rum mellan alla delar och nivåer i det övergripande systemet — i samhället och enligt min principiella uppfattning i tillvaron som helhet (se Del I: Kap 2.4).

Den grundläggande process som måste finnas med i ett teoretiskt perspektiv på avvikelse och utslagning är dialektiken mellan samhället och individen, mellan vad man skulle kunna kalla ett strukturalistiskt och ett existencialistiskt perspektiv — samhällets strukturer och processer som skapare av individen och individen som skapare av sin livssituation och i förlängningen som skapare av samhället, dvs människan i samhället och samhället i människan (se Del I: Kap 3.3.2). Avvikelse och utslagning kan därför varken begränsas till ett ”objektivt” strukturalistiskt eller till ett ”subjektivt” individualistiskt perspektiv.

Det *dialektiska samspelet*, både inom och mellan nivåerna och mellan individen som objekt för samhällets strukturella påverkan och individen som tänkande och handlande subjekt, när det gäller avvikelse och utslagning ses ur *flera olika perspektiv*:

Alienationsproblematiken blir meningsfull först när den sätts in i detta dialektiska samspel.

Å ena sidan kommer de "objektiva" materiella, ekonomiska och politiska strukturerna och processerna att styra individens faktiska förhållande till hans arbete, normer och ideal i samhället och de olika klassernas/gruppernas/familjernas/individernas position i samhällssystemet.

Å andra sidan kommer den enskilda människans "subjektiva" upplevelse av vanmakt och av främlingskap inför arbetet, sig själv, andra och det "mänskliga" att medverka till att homeostasen i samhällssystemet bevaras och att alienationsprocesserna fortgår.

Utslagingsprocesserna måste också ses i det ömsesidiga samspelet mellan system på olika nivåer.

Utslagningen påverkas av samhällets övergripande strukturer och processer som både ger upphov till reella maktmotsättningar och ger samhället dess kulturella värderingar och ideal vilket t ex tar sig uttryck i konkurrenstänkande, "konsumism" och individualism. Den övergripande strukturen bestämmer klassens/gruppens/familjens position och bidrar i multiproblemfamiljens fall till det dysfunktionella familjesystemet utan ordnad struktur i barnuppfostran, ekonomi, hemmets skötsel etc. Barnet i multiproblemfamiljen föds in i detta familjesystem med brist på omvårdnad, trygghet, stimulans, gränssättning etc och får ofta störningar i sin kognitiva och psykosexuella utveckling. Det utvecklar en avvikaridentitet i en process som startar vid födelsen och går vidare via sandlåda, daghem, skola etc. Detta leder till att man som vuxen får svårare att fungera som partner, förälder och produktiv samhällsmedborgare. Multiproblemsituationens mönster upprepas.

Den faktiska oförmåga som dessa störningar för med sig och identitetsutvecklingen med dess begränsade världsmodell, avsaknad och perspektiv och upplevda valmöjligheter bidrar till stämpningsprocesserna och familjesystemets dysfunktionalitet. Detta gör att man samtidigt lättare faller offer för samhällets övergripande utslagingsmekanismer. Individens jag-uppfattning, identitet och världsbild kommer dessutom att påverka familjens och gruppens normer och värderingar, vilket bidrar till att upprätthålla samhällets kulturmönster. Detta får bl a som konsekvens att den rådande samhällsstrukturen, med dess olika utslagingsmekanismer, upplevs som "naturlig" och "riktig".

Utvecklingen till avvikaridentitet blir också mer förståelig i ett dialektiskt perspektiv.

Samhällets "normala" funktion med krav på anpassning och konkurrens leder till att vissa människor inte klarar kraven utan slås ut. De betecknas som avvikare av omgivningen, i skolan, på arbetsplatsen, av släkt och grannar etc. Identiteten växer fram i socialisationsprocessen genom samspelet mellan människans upplevelse av sig själv och hennes upplevelse av hur omvärlden uppfattar henne. Detta kan liknas vid en balansgång mellan att vara så totalt anpassad att individualiteten riske-

rar att utsuddas och att bete sig så annorlunda att man riskerar att bli betecknad som avvikare.

Stigmatiseringen som avvikare internaliseras av den enskilda människan. Individens upplevelse av sig själv som avvikare och omgivningens förväntningar påverkar honom att bete sig avvikande för att leva upp till sin identitet. Detta bekräftar att omgivningen "har rätt" när den påstår att han är avvikande och förväntar sig ett avvikande beteende, vilket ytterligare förstärker hans särställning och utslagning. Antagandet att en avvikaridentitet kan vara ett sätt för individen att undvika en identitetskonflikt (vilken uppkommer om han upplever sin egen uppfattning av sig själv som skild från omvärldens uppfattning). Att vara avvikare är i alla fall att vara "någon" även om denna identitet är negativ — hellre "alkoholist", "narkoman" etc än "ingen alls".

Avvikelsen och avvikaridentiteten underlättas och förstärks om den avvikande söker sig till likasinnande. Inom avvikargruppen med dess normer och ideal kan man påbörja en karriär till en framstående avvikare av sin sort. Detta belyses t ex av rangordningen bland kriminella, från småtjuvar till "storfräsare", och bland narkotikamissbrukare, från knarkaren, som snattar och jagar knark för stunden, till ledande poster inom den internationella narkotikahandeln.

Att beteckna någon som avvikare fyller flera olika *funktioner*:

— Det ger avvikaren en möjlighet till en egen identitet, även om denna i sig är negativ.

— Det ger "betecknarna" en säker identitet: de är inte själva avvikare. Typiska exempel: Psykiskt sjuka vistas på mentalsjukhus — alltså är jag själv frisk som befinner mig utanför. Onyttiga och lata människor lever på socialhjälp — alltså är jag själv nyttig och skötsam som klarar min egen ekonomi.

— Det fungerar som termostat inom systemet. Individen blir syndabock i familjen och familjen blir syndabock i samhället.

— Det innebär en "underlättande legitimering" för den "sjuke", "alkoholisten" etc att själv slippa handla och ta eget ansvar.

Det *dialektiska samspelet* kan också ses inom respektive nivå.

Den enskildes utvecklingsstörningar måste t ex ses dels som den ömsesidigt påverkande processen mellan barnets biologiska organism och dess egen aktivitet i de olika utvecklingsfaserna, dels som resultat av samspelet mellan barnets utveckling och föräldrarnas och omgivningens omvårdnad och stimulans.

9.2.5 Sammanfattning

Avvikelse och utslagning utgör strukturer och processer i en total livs- och samhällssituation — som onda cirklar över samtliga nivåer. Dessa strukturer och processer måste förstås i ett historiskt perspektiv som

omfattar det ömsesidiga påverkansförhållandet mellan individ och samhälle och *dialektiken inom och mellan de olika nivåerna*.

Grunden för avvikelser och utslagning ligger i det industrialiserade samhällets "normala" sätt att fungera. Det är samhällets teknologiska rationalitet, arbetsdelning, konkurrens, individualism, konsumtion, ekonomiska och politiska maktrelationer, ideologiska värderingar etc som kommer till uttryck i alienations-, socialisations- och utslagningsprocesser.

Utslagningssystemen fyller en termostatfunktion som upprätthåller samhällssystemets homeostas. De bevarar de rådande strukturerna och processerna i samhället, inklusive de som leder till utslagning.

Avvikelse och social utslagning kan ses som resultatet av det dialektiska samspelet mellan

- *samhällssystemets utslagningssystemer, med dess reella maktmotsättningar, konflikter mellan mål och medel och utstötning av avvikande som utestängs från samhällsgemenskap i arbetsliv och sociala kontakter,*
- *familjesystemets dysfunktionella strukturer och processer, i kommunikation, relationer, gränssättning etc, med negativa konsekvenser för omvårdnad och uppfostran av barnen och för ekonomin, hemmets skötsel etc och stämplingsprocesserna i familj och närmiljö med åtföljande isolering,*
- *individens utvecklingsstörningar, med omogenhet, dåligt självförtroende och jag-svaghet, hans avvikaridentitet och begränsade världsbild med hopplöshet och upplevd avsaknad av valmöjligheter och hans alienation med främlingskap och omedvetenhet om sin mänskliga roll som skapare av sina livsbetingelser.*

